

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΑΥΞΗΣΗΣ ΤΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ (1.56-8)
ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ (1.3): ΣΥΜΠΤΩΣΗ Ή ΕΠΙΔΡΑΣΗ;

Όταν συζητά κανείς το θέμα των σχέσεων μεταξύ των δύο ιστορικών, ίσως έχει στο μυαλό του τα στερεότυπα που επικρατούσαν γι' αυτούς για μεγάλο χρονικό διάστημα – από τα μέσα περίπου του 19ου μέχρι τα μέσα του 20ού αι. –, τότε που η «επιστημονική ιστορία» ήταν της μόδας: ο Ηρόδοτος είχε δυσφημηθεί για την αφέλεια του, ενώ ο Θουκυδίδης ήταν ο ήρωας της αντικειμενικότητας και της ακρίβειας.¹ Ωστόσο ο Ηρόδοτος δεν γνώρισε μόνο την έντονη αμφισβήτηση, αλλά και την ανεπιφύλακτη αποδοχή, δηλαδή μία αντιφατική αντιμετώπιση που φτάνει μέχρι την εποχή μας.² Όμως και του Θουκυδίδα η εικόνα δεν έμεινε ανέπαφη από τα μέσα του 20ού αι. κ.ε.³ και ιδίως την τελευταία δεκαετία, όταν πολλά έχουν αλλάξει στην αντίληψή μας για τη φύση των έρ-

---

Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους Ι. Ν. Περυσινάκη για τις σημαντικές παρατηρήσεις του σε προηγούμενες μορφές της εργασίας, και Α. Κωστοπούλου για τις χρήσιμες υποδείξεις της, όπως και τους ανώνυμους κριτές της, οι οποίοι με τις υποδείξεις τους με προφύλαξαν από πλατειασμούς και ασάφειες.

1. L. Kurke, «Charting the Poles of History: Herodotos and Thoukydides», στο O. Taplin (επιμ.), *Literature in the Greek and Roman Worlds. A New Perspective*, Οξφόρδη 2000, σ. 133.

2. Βλ. J. A. S. Evans, «Father of History or Father of Lies: The Reputation of Herodotus», *CJ* 64 (1968) 11-17· J. Tatum, «Herodotus the Fabulist», στο M. Picone – B. Zimmermann (επιμ.), *Der antike Roman und seine mittelalterliche Rezeption*, Βασιλεία - Βοστώνη - Βερολίνο 1997, σσ. 29-48· F. A. J. Nielsen, *The Tragedy in History. Herodotus and the Deuteronomistic History*, Sheffield 1997, σσ. 36-44· J. Romm, *Herodotus*, Yale - New Haven - Λονδίνο 1998, σ. 8· D. Boedeker, «Herodotus's Genre(s)», στο M. Depew – D. Obbink (επιμ.), *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Χάρβαρντ - Κέμπριτζ - Μασσαχουσέτη - Λονδίνο 2000, σσ. 97-114, ιδ. σ. 97· F. Chamoux, «Du mythe à l'histoire», στο F. Chamoux (επιμ.), *Histoire et Historiographie dans l'antiquité. Actes du 11e colloque de la Villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 13 & 14 octobre 2000*, Παρίσι 2001, σσ. 21-23· H. van Wees, «Herodotus and the Past», στο E. J. Bakker – I. J. F. de Jong – H. van Wees (επιμ.), *Brill's Companion to Herodotus*, Leiden - Βοστώνη - Κολωνία 2002, σ. 323 κ.ά.

3. Βλ. G. S. Konishi, «Thucydides' Subjectivity. On the Structure of the Archaeologia», *JCS* 16 (1968) 55-56· S. Chernick, «Historical Manipulation in Thucydides?», *CW* 65 (1971-1972) 126-130· G. S. Shrimpton, «Accuracy in Thucydides», *AHB* 12,3 (1998) 71-82· R. Nicolai, «Thucydides' Archaeology: Between Epic and Oral Traditions», στο N. Luraghi (επιμ.), *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*, Οξφόρδη 2001, σ. 276· P. Payen, «Préhistoire de l'humanité et le temps de la cité: l'«Archéologie» de Thucydide», *Anabases* 3 (2006) 137-143· F. M. Pires, «Thucydidean Modernities: History between Science and Art», στο A. Rengakos – A. Tsakmakis (επιμ.), *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden - Βοστώνη 2006, σσ. 811-37.

γων τους, τις συνθήκες της δημιουργίας τους, την αντίληψη των δύο συγγραφέων για την ιστορία κτλ., γεγονός που επηρέασε, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, την καθιερωμένη στο πρόσφατο παρελθόν εικόνα και των δύο. Έτσι, δικαιολογημένα, πιστεύουμε, προβάλλει το αίτημα να ανακαλύψουμε εκ νέου την προσωπικότητα του καθενός και να αναπροσδιορίσουμε με τον τρόπο αυτόν το θέμα της μεταξύ τους σχέσης που ανάγεται στην αρχαιότητα με αφορμή την κριτική, που ασκεί ο Θουκυδίδης στους προκατόχους του άμεσα (1.20-21) ή έμμεσα (1.22), στους οποίους άλλοι μελετητές συμπεριλαμβάνουν τον Ηρόδοτο⁴ και άλλοι όχι.⁵ Με αυτά τα δεδομένα έχει ενδιαφέρον να δει κανείς τι πραγματικά ισχύει και, κυρίως, αν το έργο του προκατόχου του, τον οποίο δεν αναφέρει καθόλου ονομαστικά, θα μπορούσε να αποτελέσει πρότυπο για τη δική του συγγραφή.

Το θέμα των σχέσεων μεταξύ τους έχει απασχολήσει και άλλες φορές τη νεότερη έρευνα είτε με τη μορφή της θεωρητικής συζήτησης αναφορικά με τη στάση τους σε συγκεκριμένα θέματα,⁶ με κοινές αρχές και ιδέες ή με την αποτίμηση της συνεισφοράς τους στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας,⁷ είτε με τη μορφή της παράλληλης εξέτασης των έργων τους

4. Ενδεικτικά αναφέρουμε: O. Lendle, «KTHMA ΕΣ ΑΙΕΙ. Thukydidēs und Herodot», *RhM* 133 (1990) 231-242· E. C. Marchant (επιμ.), *Thucydides Book I With New Introduction and Bibliography by Th. Wiedemann*, Bristol 1993 (=1982 διορθ. ανατ.), σ. xii· Nicolai, ό.π., σ. 271· S. Hornblower, «Herodotus and his Sources of Information», στο *Brill's Companion*, σ. 375 κ.ά. (στο εξής: «Herodotus and his Sources»). Πρβ. R. Thomas, *Herodotus in Context. Ethnography, Science and the Art of Persuasion*, Λονδίνο 2000, σ. 170 (στο εξής: *Herodotus in Context*).

5. Βλ. F. Jacoby, *Atthis*, Οξφόρδη 1949, σ. 159· A. W. Gomme, *Historical Commentary on Thucydides*, Vol. I: *Introduction and Commentary on Book 1*, Οξφόρδη 1959 (διορθ. ανατ.), σ. 138· A. Tsakmakis, «Thucydides and Herodotus: Remarks on The Attitude of the Historian Regarding Literature», *SCI* 14 (1995) 19 (στο εξής: «Remarks»)· T. Rood, «Objectivity and Authority: Thucydides' Historical Method», στο *Companion to Thucydides*, σ. 236.

6. Αναφέρουμε επιλεκτικά: R. Sealey, «Thucydides, Herodotus, and the Causes of War», *CQ* n.s. 7 (1957) 1-12· C. W. Hedrick, Jr., «The Meaning of Material Culture: Herodotus, Thucydides, and Their Sources», στο R. M. Rosen – J. Farrell (επιμ.), *Nomodeiktēs. Greek Studies in Honor of Martin Ostwald*, Ann Arbor 1993, σσ. 17-37· J. Moles, «Truth and Untruth in Herodotus and Thucydides», στο C. Gill – T. P. Wiseman (επιμ.), *Lies and Fiction in the Ancient World*, Austin - Exeter 1993, σσ. 88-121· M. Valladares – M. Angeles, «Usos de ana en Heródotu y Thucídides», *Myrtia* 17 (2002) 87-101.

7. A. E. Wardman, «Myth in Greek Historiography», *Historia* 9 (1960) 404-405· V. Hunter, *Past and Process in Herodotus and Thucydides*, Princeton 1982 (στο εξής: *Past and Process*)· Marchant, ό.π., σσ. x-xii και xxi· Z. M. Packman, «The Incredible and the Incredulous: The Vocabulary of Disbelief in Herodotus, Thucydides, and Xenophon», *Hermes* 119 (1991) 399-414· R. L. Fowler, «Herodotus and his Contemporaries», *JHS* 116 (1996) 76· J. Marincola, *Authority and Tradition in Ancient Historiography*, Κέμπριτζ - Νέα Υόρκη - Μελβούρνη 1997, σ. 9 (στο εξής: *Authority and Tradition*)· T. Rood, «Thucydides and his Predecessors», <http://www.dur.ac.uk/Classics/histos/1998/rood.html>· S. Hornblower, *Thucydides*, Λονδίνο 32000, σσ. 13-33· Kurke, ό.π., σσ. 149-151· G. Crane, *The Blinded Eye. Thucydides and the New Written*

για τον εντοπισμό παράλληλων χωρίων,⁸ που θα αποδείκνυαν τις οφειλές του ενός κειμένου στο άλλο, ή με τη μορφή αναζήτησης προτύπων σε επίπεδο θεμάτων, ιδεών, αφηγηματικής τεχνικής.⁹ Έτσι όμως φωτίζονται όψεις μόνο της δημιουργίας του καθενός με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να διαμορφώσουμε συνολική εικόνα για την πιθανή ύπαρξη και την έκταση της επιρροής του Ηροδότου στον Θουκυδίδη. Είναι ενδεικτικό ότι μελέτες με ίδιο στόχο καταλήγουν σε διαμετρικά αντίθετα αποτελέσματα.¹⁰

Εμείς επιλέξαμε να διερευνήσουμε αυτήν τη σχέση μέσα από τη συγκριτική εξέταση του τρόπου με τον οποίο καθένας τους πραγματεύεται το κοινό θέμα της ανάπτυξης της δύναμης του Πελασγικού και του Έλληνικού έθνους, το οποίο δεν έχει απασχολήσει, όσο γνωρίζουμε, την έρευνα.¹¹ Η μελέτη των σχετικών χωρίων θεωρούμε ότι προσφέρει τη δυνατότητα για συγκρίσεις και συναγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων, διότι από μια πρώτη ανάγνωση διαφαίνονται ομοιότητες ανάμεσα τους σε πολλά σημεία, όπως σε περιεχόμενο, μέθοδο, αφηγηματική τεχνική. Πιστεύουμε πως μόνο μελετώντας συγκριτικά ένα-ένα αυτά και άλλα επί μέρους στοιχεία που συγκροτούν τα χαρακτηριστικά της συγγραφικής ταυτότητας καθενός θα μπορέσουμε να σχηματίσουμε μια, κατά το δυνατόν, πλήρη εικόνα της προσωπικότητας και της συνεισφοράς του, ώστε να είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε και τις πιθανές επιδράσεις, παρότι γνωρίζουμε ότι μια τόσο περιορισμένης έκτασης μελέτη

Word, Λονδίνο 1996, σσ. 28-65 (στο εξής: *Thucydides*).

8. S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides, Vol. II: Books IV-V.24*, Οξφόρδη 1996, Annex B, σσ. 137-145 (στο εξής: *Commentary*).

9. Βλ. π.χ. Tsakmakis, «Remarks», ό.π., 20-32· Z. Rogkotis, «Thucydides and Herodotus: Aspects of their Intertextual Relationship», στο *Companion to Thucydides*, σσ. 57-86. Πρβ. Rood, «Thucydides' Persian Wars», στο C. Shuttleworth Kraus (επιμ.), *The Limits of Historiography. Genre and Narrative in Ancient Historical Texts*, Leiden - Βοστώνη - Κολωνία 1999, σσ. 141-168 (στο εξής: «Persian Wars»)· L. Kallet, *Money and the Corrosion of Power in Thucydides. The Sicilian Expedition and Its Aftermath*, Berkeley - Los Angeles - Οξφόρδη 2001, σσ. 85-120. Πρβ. A. Rengakos, «Thucydides' Narrative: The epic and Herodotean Heritage», στο *Companion to Thucydides*, σσ. 279-300.

10. O. J. J. Kennelly, *Thucydides' Knowledge of Herodotus*, Brown University 1994, π.χ. αρνείται, ενώ ο Hornblower, *Commentary*, ό.π., Annex A, σσ. 122-137, διαπιστώνει εξάρτηση του Θουκυδίδη από τον Ηρόδοτο.

11. Σύντομες αναφορές σε αυτό, αλλά για έναν από τους δύο ιστορικούς κάθε φορά, κάνουν: H. Wood, *The Histories of Herodotus. An Analysis of the Formal Structure*, The Hague 1972, σσ. 39-40· W. R. Connor, *Thucydides*, Princeton - New Jersey 1984, σ. 26· A. Tsakmakis, *Thukydides über die Vergangenheit*, Τυβίγγη 1995, σ. 44 (στο εξής: *Thukydides*)· Wees, ό.π., σ. 338. Πρβ. J. de Romilly (μτφρ. Ε. Ι. Κακριδή), *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη*, Αθήνα 1988, σ. 239 κ.ε. (στο εξής: *Ιστορία και λόγος*). Για τα δύο χωρία βλ. Κ. Π. Γεωργούντζος, «Το Ελληνικόν έθνος και το Πελασγικόν έθνος», *Πλάτων* 38 (1986) 3-10· Nicolai, ό.π., σ. 276. Πρβ. Hornblower, *Commentary*, ό.π., σ. 138.

μόνον ενδεικτική μπορεί να είναι. Πρόθεσή μας δεν είναι να συμβάλουμε στην αποκατάσταση του απώτατου ελληνικού παρελθόντος, ούτε να πάρουμε θέση στα φιλολογικώς φύσεως ζητήματα που ανακύπτουν από τη μελέτη των δύο κειμένων, αλλά να αναδείξουμε τα σημεία επαφής μεταξύ των δύο συγγραφέων με ό,τι μπορεί να σημαίνει αυτό για τη μεταξύ τους σχέση.

Ηρόδοτος 1.56-58

ιστορέων δὲ (ὁ Κροῖσος) εὗρισκε Λακεδαιμονίους τε καὶ Ἀθηναίους προέχοντας, τοὺς μὲν τοῦ Δωρικοῦ γένεος, τοὺς δὲ τοῦ Ἰωνικοῦ. ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἐόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικὸν ἔθνος. καὶ τὸ μὲν οὐδαμῆ κω ἐξεχώρησε, τὸ δὲ πολυπλάνητον κάρτα. ἐπὶ μὲν γὰρ Δευκαλίωνος βασιλέος οἴκεε γῆν τὴν Φθιώτιν, ἐπὶ δὲ Δώρου τοῦ Ἑλληνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὀσσαν τε καὶ τὸν Ὀλυμπον χώραν καλεσμένην δὲ Ἰστιαιώτιν. ἐκ δὲ τῆς Ἰστιαιώτιδος ὡς ἐξανέστη ὑπὸ Καδμείων, οἴκεε ἐν Πίνδῳ Μακεδνὸν καλεόμενον. ἐνθεῦτεν δὲ αὐτίς ἐς τὴν Δρυοπίδα μετέβη καὶ ἐκ τῆς Δρυοπίδος οὐτως ἐς Πελοπόννησον ἐλθὼν Δωρικὸν ἐκλήθη. ἦντινα δὲ γλῶσσαν ἔσαν οἱ Πελασγοί, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν· εἰ δὲ χρεόν ἐστι τεκμαιρόμενον λέγειν τοῖσι νῦν ἔτι ἐοῦσι Πελασγῶν τῶν ὑπὲρ Τυρσηνῶν Κρηστῶνα πόλιν οἰκεόντων, οἱ ὄμουροί κοτε ἦσαν τοῖσι νῦν Δωριεῦσι καλεόμενοι (οἴκεον δὲ τήνικαυτα γῆν τὴν νῦν Θεσσαλιῶτιν καλεομένην), καὶ τῶν Πλακίην τε

Θουκυδίδης 1.3¹²

Δηλοῖ δέ μοι καὶ τότε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν οὐχ ἤκιστα· πρὸ γὰρ τῶν Τρωϊκῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῆ ἐργασαμένη ἢ Ἑλλάς· δοκεῖ δέ μοι, οὐδὲ τοῦνομα τοῦτο ξύμπασά πω εἶχεν, ἀλλὰ τὰ μὲν πρὸ Ἑλληνος τοῦ Δευκαλίωνος καὶ πάνυ οὐδὲ εἶναι ἢ ἐπίκλησις αὐτῆ, κατὰ ἔθνη δὲ ἄλλα τε καὶ τὸ Πελασγικὸν ἐπὶ πλείστον ἀφ' ἐαυτῶν τὴν ἐπωνυμίαν παρέχεσθαι, Ἑλληνος δὲ καὶ τῶν παίδων αὐτοῦ ἐν τῇ Φθιώτιδι ἰσχυσάντων, καὶ ἐπαγομένων αὐτοὺς ἐπ' ὠφελίᾳ ἐς τὰς ἄλλας πόλεις, καθ' ἐκάστους μὲν ἤδη τῇ ὁμιλίᾳ μᾶλλον καλεῖσθαι Ἑλληνας, οὐ μέντοι πολλοῦ γε χρόνου [ἐδύνατο] καὶ ἅπασιν ἐνικήσαι. τεκμηριοῖ δὲ μάλιστα Ὀμηρος· πολλῶ γὰρ ὕστερον ἔτι καὶ τῶν Τρωϊκῶν γενόμενος οὐδαμοῦ τοὺς ξύμπαντας ὠνόμασεν, οὐδ' ἄλλους ἢ τοὺς μετ' Ἀχιλλέως ἐκ τῆς Φθιώτιδος, οἵπερ καὶ πρῶτοι Ἑλληνας ἦσαν, Δαναοὺς δὲ ἐν τοῖς ἔπεσι καὶ Ἀργείους καὶ Ἀχαιοὺς ἀνακαλεῖ. οὐ μὲν οὐδὲ βαρβάρους εἶρηκε διὰ τὸ μηδὲ Ἑλληνᾶς πω, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, ἀντίπαλον ἐς ἐν ὄνο-

12. Τα κείμενα παρατίθενται σύμφωνα με τις εκδόσεις: *Herodoti Historiae*, C. Hude (εκδ.), τ. 1, Οξφόρδη 1972 (= ³1927). *Thucydidis Historiae*, H. Stuart Jones – J. E. Powell (εκδ.), τ. 1, Οξφόρδη 1942 (= ¹1900).

και Σκυλάκην Πελασγῶν οἰκησάντων ἐν Ἑλλησπόντῳ, οἳ σύνοικοι ἐγένοντο Ἀθηναίοισι, και ὅσα ἄλλα Πελασγικά ἐόντα πολισμοτα τὸ οὐνομα μετέβαλε, εἰ τούτοισι τεκμαιρόμενον δεῖ λέγειν, ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλώσσαν ἰέντες. εἰ τοῖνον ἦν και πᾶν τοιοῦτο τὸ Πελασγικόν, τὸ Ἀττικὸν ἔθνος ἐὸν Πελασγικὸν ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἑλληνας και τὴν γλώσσαν μετέμαθε, και γὰρ δὴ οὔτε οἱ Κρηστωνιῆται οὐδαμοῖσι τῶν νῦν σφέας περιοικεόντων εἰσὶ ὁμόγλωσσοι οὔτε οἱ Πλακηνοί, σφίσι δὲ ὁμόγλωσσοι, δηλοῦσί τε ὅτι τὸν ἠνεῖκαντο γλώσσης χαρακτηῖρα μεταβαίνοντες ἐς ταῦτα τὰ χωρία, τοῦτον ἔχουσι ἐν φυλακῇ. τὸ δὲ Ἑλληνικὸν γλώσση μὲν, ἐπεῖτε ἐγένετο, αἰεὶ κοτε τῇ αὐτῇ διαχρᾶται, ὡς ἐμοὶ καταφαίνεται εἶναι· ἀποσχισθὲν μέντοι ἀπὸ τοῦ Πελασγικοῦ ἐὸν ἀσθενές, ἀπὸ σμικροῦ τεο τὴν ἀρχὴν ὀρμώμενον αὐξῆται ἐς πλῆθος ἐθνέων, Πελασγῶν μάλιστα προσκεχωρηκότων αὐτῷ και ἄλλων ἐθνέων βαρβάρων συχῶν. πρὸς δὴ ὧν ἔμοιγε δοκέει οὐδὲ τὸ Πελασγικὸν ἔθνος, ἐὸν βάρβαρον, οὐδαμὰ μεγάλως αὐξήθηται.

μα ἀποκεκρίσθαι. οἱ δ' οὖν ὡς ἔκαστοι Ἑλληνας, ὅσοι ἀλλήλων ξυνίεσαν και ἅπαντες ὕστερον κληθέντες οὐδὲν πρὸ τῶν Τρωϊκῶν δι' ἀσθένειαν και ἀμειξίαν ἀλλήλων ἀθροοὶ ἔπραξαν. ἀλλὰ και ταύτην τὴν στρατείαν θαλάσση ἤδη πλείω χρώμενοι ξυνεξήλθον.

Φαινομενικά οἱ δύο περιγραφές συμπίπτουν ελάχιστα, μια προσεκτικὴ ἀνάγνωση ὁμως ἀποκαλύπτει κοινὰ στοιχεῖα περισσότερα ἀπὸ ὅσα θα μπορούσαμε να φανταστοῦμε. Για την οικονομία της μελέτης τα κατάσσουμε στις ἀκόλουθες θεματικές ἐνότητες: πλαίσιο, περιεχόμενο, υλικό, μέθοδος και ὕφος, γλώσσα.

1. Το πλαίσιο

(i) Και οἱ δύο διηγήσεις εμφανίζονται στα εἰσαγωγικά κεφάλαια των ἐρ-

γων¹³ και εντάσσονται σε ένα αφηγηματικό πλαίσιο, όπου το ζητούμενο είναι η ισχυρή δύναμη.

Ο Ηρόδοτος θίγει αυτό το θέμα στην πρώτη ιστορικής φύσεως παρέμβαση που κάνει στο πλαίσιο της διερεύνησης των αιτίων των ελληνοπερσικών πολέμων, προκειμένου να αναλύσει τους λόγους, οι οποίοι ανέδειξαν τη Σπάρτη σε δύναμη πιο ισχυρή έναντι της Αθήνας, ώστε να την επιλέξει ο Κροίσος ως σύμμαχο για ένα σημαντικό πολεμικό εγχείρημα, την εκστρατεία του κατά των Περσών.

Ο Θουκυδίδης αναφέρεται σε αυτό στην *Αρχαιολογίαν*, στην πρώτη παρέμβαση, κατά τον J. Finley, Jr.,¹⁴ των *Ιστοριών*, όταν, προσπαθώντας να αναδείξει τον πελοποννησιακό πόλεμο ως τον πιο σημαντικό από τα πολεμικά γεγονότα του παρελθόντος, διερευνά τους παράγοντες που εμπόδιζαν τη δημιουργία δύναμης ισχυρής, ώστε να αναληφθούν σημαντικές πολεμικές επιχειρήσεις, όπως η τρωική εκστρατεία.

Και τους δύο συγγραφείς λοιπόν στην αρχή του έργου τους, τους απασχολεί το θέμα του πώς δημιουργείται και αναπτύσσεται ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, πώς εμποδίζεται να δημιουργηθεί μια ισχυρή δύναμη. Η ουσιαστική διαφορά μεταξύ τους βρίσκεται στο ότι ο Ηρόδοτος αναφέρεται στο ζήτημα της αρχής με μια συγκεκριμένη ευκαιρία, να δείξει δηλαδή ποια ελληνική πόλις ήταν η πιο ισχυρή τη δεδομένη χρονική στιγμή, ενώ για τον Θουκυδίδη, ενταγμένο στον πρόλογο του έργου του, αποτελεί ευρύτερα προγραμματική μεθοδολογική αρχή.

(ii) Και οι δύο αναφορές αφορούν την προϊστορική Ελλάδα.

2. Το περιεχόμενο

Αν μελετήσουμε προσεκτικά τα δύο ιδιαίτερα πυκνά κείμενα, ανιχνεύουμε τα ακόλουθα στοιχεία:

(i) Κυρίαρχα έθνη στον ελλαδικό χώρο αρχικά ήταν δύο, το Πελασγικό και το Ελληνικό.

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (1.56.2), ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἐόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικὸν ἔθνος.¹⁵ Από το

13. Για μερικούς μελετητές, όπως ο D. Lateiner, *The Historical Method of Herodotus*, Τορόντο - Buffalo - Λονδίνο 1989, σ. 43 (στο εξής: *Historical Method*), ο λυδικός λόγος αποτελεί τον πρόλογο του έργου.

14. Θουκυδίδης (μτφρ. Τ. Κουκουλιού), Αθήνα 1997, σ. 83. Για κατατοπιστική ενημέρωση αναφορικά με τη συζήτηση γύρω από τη συνάφεια του προσομίου με το υπόλοιπο έργο, βλ. Nicolai, ό.π., σ. 265 σημ. 2.

15. Στον Ηρόδοτο οι όροι ἔθνος και γένος είναι συχνά συνώνυμοι. Βλ. Δ. Ι. Κυρτάτας, «Η

χωρίο αντλούμε δύο σημαντικές πληροφορίες, ποιοι δηλαδή και πότε κατοικούσαν την περιοχή. Αξίζει να σχολιάσουμε εδώ τη χρήση της λέξης *ἀρχαῖον*, η οποία έχει δύο διαστάσεις: από τη μια υποδηλώνει την πρώιμη φάση της ταυτότητας του ελληνικού πληθυσμού και από την άλλη το ευρύτερο χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνταν τα διαφορετικά φύλα που αναφέρονται, δηλαδή μία περίοδο της προϊστορίας της Ελλάδος. Με δεδομένη την έλλειψη επαρκών στοιχείων, ασφαλώς είναι παρακινδυνευμένο να προσδιορίσουμε αυτό το πλαίσιο, όμως έχουμε λόγους να θεωρούμε ότι, τουλάχιστον στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, μπορούμε, σε αδρές γραμμές, να μιλάμε για την εποχή πριν από την τρωική εκστρατεία και την κατάρρευση των μυκηναϊκών κέντρων.¹⁶ Όσον αφορά την ταυτότητα των κατοίκων του ελλαδικού χώρου, ο Ηρόδοτος είναι σαφής. Αρχικά υπήρχαν δύο διαφορετικά, ισχυρά έθνη (προκεκριμένα, τὸ μὲν... τὸ δέ...), το Πελασγικό¹⁷ και το Ελληνικό, από τα οποία αργότερα προήλθαν αντίστοιχα οι Ίωνες, δηλαδή οι Αθηναίοι και οι Δωριείς, δηλαδή οι Σπαρτιάτες.

Ανάλογη εικόνα σχηματίζουμε και από το κείμενο του Θουκυδίδη (1.3.2), το οποίο μας πληροφορεί επίσης για την ταυτότητα των πρώτων κατοίκων της περιοχής. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει εδώ η αναλογία όχι

έννοια του «έθνους» στον Ηρόδοτο», *Αρχαιογνωσία* 11 (2001-2002) 250. Πρβ. C. P. Jones, «*Ἔθνος and γένος in Herodotus*», *CQ* 46 (1996) 315-320.

16. Οι λόγοι, κατά την άποψή μας, εδράζονται κυρίως σε εσωτερικά στοιχεία του κειμένου: πρώτον, περιγράφονται καταρχήν οι περιπλανήσεις του *Ἑλληνικοῦ ἔθνους* μέχρι την οριστική εγκατάστασή του στην Πελοπόννησο με την ονομασία *Δωρικὸν ἔθνος*, γεγονός το οποίο μερικοί μελετητές συσχετίζουν με τη λεγόμενη Δωρική εισβολή, που χρονολογείται τον 12ο π.Χ. αι. και συνετέλεσε στην κατάλυση του μυκηναϊκού κράτους: J. B. Bury – R. Meiggs (μτφρ. από την τέταρτη έκδοση), *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος μέχρι το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Αθήνα 1978, σσ. 82-83. Δεύτερον, σύμφωνα πάλι με τον Ηρόδοτο, τὸ *Ἀττικὸν ἔθνος* ἐδὸν *Πελασγικὸν ἄμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἑλλάδα καὶ τὴν γλῶσσαν μετέμαθε*. Αυτή η αφομοίωση είναι λογικό να υποθέσουμε ότι συνέβη μετά την επικράτηση των Δωριέων. Ο Gomme, ό.π., στα σχόλια στο 1.3.2, θεωρεί πιθανό ότι ο εξελληνισμός συνέβη μετά την εποχή του Ομήρου. Τρίτον, με τον χρονικό προσδιορισμό *ἀρχαῖον* αναφέρεται προφανώς στην προϊστορική εποχή, την οποία περιγράφει εδώ σε αντιδιαστολή με την ιστορική εποχή, στην οποία διαδραματίζονται τα γεγονότα τα σχετικά με την παρέκβασή του, όσα δηλαδή αφορούν τον Κροίσο.

17. Αν οι Πελασγοί ήταν ένα υπαρκτό, ιστορικό έθνος ή όχι είναι ένα διαφορετικό θέμα, το οποίο υπερβαίνει τα όρια της έρευνάς μας. Πληροφορίες σχετικές με αυτό μπορεί κανείς να αντλήσει από τις ακόλουθες μελέτες (αναφέρονται ενδεικτικά): G. L. Myres, «A History of the Pelasgian Theory», *JHS* 27 (1907) 170-225· F. Lochner-Hüttenbach, *Die Pelasger*, Βιέννη 1960· C. Sourvinou-Inwood, «Herodotos (and others) on Pelasgians: Some Perceptions of Ethnicity», στο P. Derow – E. Parker (επιμ.), *Herodotus and his World*, Οξφόρδη 2003, σ. 106· Wees, ό.π., σσ. 326-327· R. L. Fowler, «Pelasgians», στο E. Csapo – M. C. Miller (επιμ.), *Poetry, Theory, Praxis. The Social Life of Myth, Word and Image in Ancient Greece. Essays in Honour of William J. Slater*, Οξφόρδη 2003, σσ. 2-18 (στο εξής: «Pelasgians»).

μόνο στη σημασία, αλλά και στη λειτουργία της λέξης *παλαιών* (*δηλοῖ δέ μοι καὶ τότε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν*) με τη λέξη *ἀρχαῖον* του προηγούμενου κειμένου: όπως και η προηγούμενη, και αυτή σηματοδοτεί μια κατάσταση, αλλά και ένα χρονικό πλαίσιο. Στον Θουκυδίδη όμως, διαφορετικά από ό,τι συμβαίνει στον Ηρόδοτο, πρώτον, ο χρονικός ορίζοντας των *παλαιῶν*¹⁸ προσδιορίζεται στη συνέχεια: *πρὸ γὰρ τῶν Τρωϊκῶν... Ἑλλάς·* δεύτερον, αυτή η φάση εξειδικεύεται, δηλαδή πριν και μετά από τον Έλληνα. Πάντως, το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η συγκεκριμένη ενότητα, αναφέρεται στην εποχή πριν από τα Τρωικά. Αναφορικά με την ταυτότητα των κατοίκων, ο Θουκυδίδης μιλά για πολλά έθνη από τα οποία κατονομάζει, άρα ξεχωρίζει, μόνο το Πελασγικό (*ἔθνη ἄλλα τε καὶ τὸ Πελασγικόν*, 1.3.2). Από την περιγραφή, εξάλλου, των δραστηριοτήτων του Έλληνα και των απογόνων του, οι οποίοι επέβαλαν τελικά την ονομασία τους, καταλαβαίνουμε ότι το άλλο κυρίαρχο έθνος ήταν και γι' αυτόν το ελληνικό.

Είναι φανερό ότι και τα δύο κείμενα προσφέρουν τις ίδιες πληροφορίες δοσμένες όμως με διαφορετικό τρόπο. Ο Ηρόδοτος είναι σαφής ως προς τη σύσταση του πληθυσμού, ο Θουκυδίδης ως προς τον χρονικό ορίζοντα της συνύπαρξης των διαφορετικών φύλων. Αναρωτιέται λοιπόν κανείς αν η σύγκλιση και η απόκλιση ταυτόχρονα του δεύτερου κειμένου από το πρώτο είναι τυχαία, ιδιαίτερα όταν αυτό αφορά και το λεξιλόγιο (*τὸ ἀρχαῖον / τῶν παλαιῶν*) το σχετικό με ένα βασικό του στοιχείο.

(ii) Γενικά δεν υπήρχε σταθερότητα στην περιοχή.

Ο Ηρόδοτος χαρακτηρίζει το *Ἑλληνικὸν ἔθνος*, στο οποίο ανήκαν οι Δωριεῖς, *πολυπλάνητον κάρτα* και ασχολείται αρκετά με το να περιγράψει τις μετακινήσεις τους από τη Φθιώτιδα στην Ιστιαιώτιδα και από κει στην Πίνδο, στη Δρυοπίδα και τελικά στην Πελοπόννησο· αντίθετα, το Πελασγικό, όπως λέει, στο οποίο ανήκαν οι *Ἴωνες, οὐδαμῆ κω ἐξεχώρισεν*. Ωστόσο, στο 1.57 αναφέρει και Πελασγούς εκτός της Θεσσαλίας ή της Αττικής, αυτούς δηλαδή οι οποίοι αποίκισαν τον Ελλήσποντο. Τις αντιφατικές αυτές εκδοχές επιχείρησε να συμβιβάσει η C. Sourvinou-

18. Ο όρος χρησιμοποιείται και στο 1.20. Πρβ. 1.1.3. Για την έννοια των επιθέτων *ἀρχαῖος* και *παλαιός* στους δύο συγγραφείς βλ. Payen, ό.π., 143-144. Σχολιάζοντας το 1.1.3 ο S. Hornblower, *Commentary Vol. I Books I-III*, Οξφόρδη 1991 (στο εξής: *Commentary Vol. I*), παρατηρεί ότι τα γεγονότα που υπονοούνται εδώ υποδιαιρούνται σε δύο περιόδους: (α) κεφ. 2-17 από τον τρωικό πόλεμο μέχρι τον πόλεμο κατά των τυράννων και (β) κεφ. 18-9 από το 510 περίπου μέχρι το 435. Ο Nicolai, ό.π., σ. 268, διακρίνει στην *Ἀρχαιολογίαν* τις εξής περιόδους: το παρελθόν πριν από τον τρωικό πόλεμο, την περίοδο του τρωικού πολέμου, την περίοδο μέχρι τον Κύρο, και αυτήν που καλύπτει ο Ηρόδοτος μέχρι και τα πιο πρόσφατα γεγονότα.

Inwood,¹⁹ η οποία πιθανολογεί ότι ο ισχυρισμός οὐδαμῆ ... ἐξεχώρισεν δεν αφορά όλους τους Πελασγούς, αλλά μόνο τους Πελασγούς κατοίκους της Αττικής, δηλαδή τους Αθηναίους. Την ερμηνεία της φαίνεται να ενισχύει η πληροφορία του Θουκυδίδη ότι την πρώτη αυτήν εποχή τὴν ... Ἀττικὴν ἄνθρωποι ὤκουν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ (1.2.5).

Ο Θουκυδίδης επιβεβαιώνει, πιστεύουμε, με τον τρόπο του, όσα παραδίδει ο Ηρόδοτος: από το κεφάλαιο 1.3 διαφαίνεται ότι το έθνος που παρουσίαζε κινητικότητα ήταν το ελληνικό, ενώ μόλις πιο πάνω (1.2) περιέγραφε πολύ παραστατικά την αστάθεια που δημιουργούσαν οι συνεχείς μετακινήσεις πληθυσμών στην υπόλοιπη Ελλάδα (συμπεριλαμβανομένων και περιοχών στις οποίες κινήθηκαν οι Δωριείς), εκτός από την Αττική, της οποίας οι κάτοικοι ουδέποτε μετανάστευσαν.

(iii) Δεν υπήρχε ούτε ενιαία σύνθεση του πληθυσμού, όπως αβίαστα προκύπτει από τα παραπάνω.

(iv) Δεν υπήρχε κοινή ονομασία.

Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει ρητά κάτι τέτοιο, η θέση του όμως συνάγεται από δύο στοιχεία: πρώτον, κάνει λόγο για δύο έθνη με διαφορετική πορεία και γλώσσα· δεύτερον, υποστηρίζει ότι και τα δύο γνώρισαν συνεχείς αλλαγές του ονόματός τους: οι Δωριείς άλλαζαν ονομασία κάθε φορά που μετανάστευαν (1.56.3), ενώ οι Πελασγοί της Αττικής, οι οποίοι τον ενδιαφέρουν, υφίσταντο την ίδια μεταβολή κάθε φορά που άλλαζαν ηγεμόνα, όπως με άλλη ευκαιρία σημειώνει: Ἀθηναῖοι ἐπὶ μὲν Πελασγῶν ... ἦσαν Πελασγοί, ὀνομαζόμενοι Κραναιοί, ἐπὶ δὲ Κέκροπος βασιλέος ἐπεκλήθησαν Κεκροπίδαι, ἐκδεξαμένου δὲ Ἐρεχθέος τὴν ἀρχὴν Ἀθηναῖοι μετωνομάσθησαν, Ἴωνος δὲ τοῦ Ξούθου στρατάρχεω γενομένου Ἀθηναῖοι ἐκλήθησαν ἀπὸ τούτου Ἴωνες (8.44.2).

Αντίθετα, η θέση του Θουκυδίδη στο θέμα της έλλειψης κοινής ονομασίας είναι σαφής: δοκεῖ δέ μοι, οὐδὲ τοῦνομα τοῦτο ξύμπασα (ἢ Ἑλλάς) πω (πριν από τα Τρωικά) εἶχεν. Στην πρώτη αυτήν περίοδο διακρίνει δύο φάσεις: μια πρώτη πριν από τον Έλληνα, κατά την οποία τα διάφορα φύλα και ιδιαίτερα οι Πελασγοί έδιναν το όνομά τους στο μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδος,²⁰ και μια δεύτερη, μετά την εμφάνισή του, κατά την οποία αρχίζει η επικράτηση του ονόματος Έλληνες, κοινού για όλους τους πληθυσμούς της περιοχής. Ορόσημο σε αυτήν τη διαδικασία λοιπόν

19. Sourvinou – Inwood, ό.π., σ. 123· βλ. και Fowler, «Pelasgians», ό.π., σ. 13. Πρβ. Thomas, *Herodotus in Context*, ό.π., σσ. 120-121.

20. Για την απόδοση της φράσης ἐπὶ πλεῖστον αποδεχόμαστε την τεκμηριωμένη άποψη του Γ. Ζηκίδου, *Θουκυδίδου Ιστορία. Βιβλίον Πρώτον. Κείμενον – Σχόλια κριτικά και ερμηνευτικά*, Αθήναι 1972, σ. 9.

αποτελεί ο Έλληνας, ο οποίος μαζί με τα παιδιά του – απόγονοι όλοι τους του Δευκαλίωνα, γενάρχη των Δωριέων – παίζει τον καθοριστικό ρόλο.

Δύο επισημάνσεις επιβάλλονται εδώ: πρώτον, ο Θουκυδίδης επιμένει πολύ στο όνομα ως μέγεθος κρίσιμο για την εθνική συνοχή, όπως δείχνουν τόσο η έκταση που αφιερώνει στην περιγραφή της κατάστασης που επικρατούσε, όσο και η προσπάθεια για τεκμηρίωση των δεδομένων της παράδοσης μέσα από την ερμηνεία των ποιητών. Δεύτερον, στην περίοδο που παρουσιάζει ως πρώτη φάση, αναγνωρίζουμε ένα στοιχείο ομοιότητας με την περίοδο, την οποία ο Ηρόδοτος αποκαλεί το *ἀρχαῖον*: οι Δωριεὶς έπαιρναν το όνομα του τόπου, στον οποίο εγκαθίσταντο κάθε φορά, κάτι που, με αντίστροφη φορά, έκαναν, όπως λέει ο Θουκυδίδης, οι Πελασγοί.

(v) Επομένως, η ονομασία βρισκόταν σε συνάρτηση με τον τόπο εγκατάστασης.

Ηρόδοτος 1.56.3: (τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος) ἐκ ... τῆς Ἰστιαιώτιδος ὡς ἕξανέστη ... οἴκεε ἐν Πίνδῳ Μακεδνὸν καλεόμενον ... καὶ ἐκ τῆς Δρυοπίδος ... ἐς Πελοπόννησον ἔλθον Δωρικὸν ἐκλήθη.

Θουκυδίδης 1.3.2: καὶ πάνυ οὐδὲ εἶναι ἢ ἐπίκλησις αὐτῆ, κατὰ ἔθνη δὲ ἄλλα τε καὶ τὸ Πελασγικὸν ἐπὶ πλεῖστον ἀφ' ἑαυτῶν τὴν ἐπωνυμίαν παρέχεσθαι.

Ουσιαστικά πρόκειται για την ίδια πρακτική σε σχέση με την επωνυμία τους. Συμφωνία του Θουκυδίδα με τον Ηρόδοτο, με αφορμή το συγκεκριμένο χωρίο, διαπίστωσε και ο F. Lochner-Hüttenbach (σ. 117) σε δύο ζητήματα: πρώτον, πριν από την επωνυμία Έλληνες, οι λαοί της περιοχής έπαιρναν την ονομασία τους από άλλους, κυρίως από τους Πελασγούς· δεύτερον, οι Πελασγοί υπήρξαν πρόδρομοι των Ελλήνων, (εθνικό) στοιχείο πρώιμο.

Προσέχουμε ότι οι δύο συγγραφείς ασχολούνται με αυτό το θέμα κατά τρόπο αντιστρόφως ανάλογο με τα ενδιαφέροντά τους: ο Ηρόδοτος επικεντρώνεται κυρίως στο θέμα της γλώσσας, αλλά παράλληλα καταγράφει όλες τις ονομασίες που άλλαξαν οι Δωριεὶς έως την οριστική εγκατάστασή τους· ο Θουκυδίδης, πάλι, εστιάζει το ενδιαφέρον του στην ονομασία, όμως δεν αναφέρεται λεπτομερώς σε αυτήν για την εποχή πριν από τον Έλληνα.

(vi) Δεν υπήρχε κοινή γλώσσα.

Από τα δύο κυρίαρχα έθνη του ελληνικού χώρου, τὸ Ἑλληνικὸν γλῶσση, ἐπεῖτε ἐγένετο, αἰεὶ κοτε τῇ αὐτῇ διαχρᾶται (1.58). Έτσι, ενδιαφέρον παρουσιάζει για τον Ηρόδοτο μόνον η άγνωστη σε αυτόν γλώσσα των Πελασγών, η οποία υπέστη μεταβολές. Το θέμα το προ-

σεγγίζει με έναν επιστημονικό, θα λέγαμε, τρόπο, όμως η διατύπωση που επιλέγει είναι δυσνόητη, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη συντακτική ταυτότητα και τη σημασία της έκφρασης και όσα άλλα Πελασγικά έδοντα πολίσματα τὸ οὔνομα μετέβαλε. Σε βάρος της σαφήνειας, εξάλλου, λειτουργεί και η ασάφεια που καλύπτει τη σχέση των Αθηναίων με τους Πελασγούς της Πλακίας και της Σκυλάκης, οἱ σύνοικοι ἐγένοντο Ἀθηναίοισι, η οποία συζητήθηκε πολύ.²¹ Όπως έχει επισημανθεί, στο 1.57 μέσα σε διάστημα τεσσάρων γραμμών εμφανίζονται δύο διαφορετικοί ορισμοί των Πελασγών,²² πράγμα το οποίο προκαλεί σύγχυση.

Συμφωνώντας με την άποψη του R. McNeal ότι η φράση *όσα άλλα... πολίσματα* ισοδυναμεί με τη φράση *ἄλλοις πολίσμασι ὅσα και πρέπει να συνδεθεί στενά με τον όρο Ἀθηναίοισι*,²³ αντιλαμβανόμαστε τα εξής: ο Ηρόδοτος συμπεραίνει ότι οι Πελασγοί μιλούσαν βαρβαρικά, με βάση δύο ομάδες από αυτούς: (α) τους κατοίκους της Κρηστώνας, πέρα από τους Τυρσηνούς,²⁴ που κάποτε ήταν γείτονες των Δωριέων, όταν αυτοί κατοικούσαν στην περιοχή της Θεσσαλιώτιδας· (β) όσους αποίκησαν την Πλακία και τη Σκυλάκη, οι οποίοι κάποτε συγκατοικούσαν τόσο με τους Αθηναίους, όσο και με άλλους πελασγικούς οικισμούς, που αργότερα άλλαξαν το όνομά τους. Την άποψή του την τεκμηριώνει με το επιχείρημα ότι οι ομάδες των Πελασγών που προανέφερε – διαφορετικά από ό,τι συνέβη με τους Πελασγούς της Αττικής –, διατήρησαν μέχρι τον 5ο αι. π.Χ. τον χαρακτήρα και τη γλώσσα τους και στο ξένο περιβάλλον όπου βρέθηκαν, όταν μετανάστευσαν.

21. Αντιφατικές προτάσεις διατυπώθηκαν για την ερμηνεία του χωρίου. Βλ. επιλεκτικά Myres, *ό.π.*, 202-203· A. G. Laird, «Herodotus on the Pelasgians in Attica», *AJPh* 54.2 (1933) 103· Γεωργούντζος, *ό.π.*, 8· R. A. McNeal, «How Did Pelasgians Become Hellenes? Herodotus 1.56-8», *ICS* 10 (1985) 17.

22. McNeal, *ό.π.*, 17, όπου χαρακτηρίζει τον Ηρόδοτο ασυνεπή αναφορικά με το πελασγικό υπόβαθρο των Αθηναίων. Και η Sourvinou-Inwood, *ό.π.*, σ. 122-124, καταλογίζει στον ιστορικό αντιφατική χρήση του όρου Πελασγοί στο 1.56, 57. Πάντως, ο Laird, *ό.π.*, 116, ο οποίος μελετά γενικότερα τις θέσεις του για τους Πελασγούς της Αττικής, υπερασπίζεται έντονα την αξιοπιστία του.

23. Βλ. McNeal, *ό.π.*, 16. Ο Fowler, «Pelasgians», *ό.π.*, σ. 14 σημ. 28, πιστεύει ότι η φράση δεν προσφέρει τίποτα στην επιχειρηματολογία του Ηροδότου – άρα δεν συνιστά τρίτη ένδειξη γι' αυτόν – και την εξοβελίζει ως νόθα.

24. Έντονο προβληματισμό έχει προκαλέσει και ο ακριβής προσδιορισμός της Κρηστώνας: πρόκειται για τον Κρότωνα στην Ετρουρία της Ιταλίας ή για την Κρηστώνα, περιοχή του βόρειου Αιγαίου; βλ. Myres, *ό.π.*, 195· V. Costanzi, «Cortona non Crestona. Presso Erodotto (1.57)», *Athenaeum*, n.s., 6.3 (1928) 205-214· W. W. How – J. Wells, *A Commentary on Herodotus with Introduction and Appendixes. Vol. I (Books I-IV)*, Οξφόρδη 1964 (= 1928 διορθ. ανατ.), σσ. 79-80· Lochner-Hüttenbach, *ό.π.*, σσ. 107-108· F. de Ruyt, «La citation d'Hérodote, I,57, par Denys d'Halicarnasse, 1,29, au sujet de Crotona Pélasgique et des Étrusques», *AC* 33 (1962) 281-290· McNeal, *ό.π.*, 13-15· Γεωργούντζος, *ό.π.*, 6-8.

Η αίσθηση που αποκομίζουμε λοιπόν από την ανάγνωση του κειμένου δικαιώνει, πιστεύουμε, την άποψη του A. Laird και του Γεωργούντζου²⁵ αναφορικά με την ταυτότητα των Πελασγών της Πλακίας και της Σκυλάκης, που θεωρούνται τμήμα των αυτοχθόνων Πελασγών μη Ελλήνων κατοίκων της Αθήνας, οι οποίοι κάποια χρονική στιγμή, που δεν προσδιορίζει ο Ηρόδοτος, μετακινήθηκαν κρατώντας όμως τον αρχικό χαρακτήρα και τη γλώσσα τους. Με άλλα λόγια, όλοι οι Πελασγοί αρχικά μιλούσαν βαρβαρικά, γλώσσα την οποία διατήρησαν μόνον οι άποικοι, ενώ οι γηγενείς την εγκατέλειψαν αργότερα, όταν αφομοιώθηκαν από το Ελληνικόν ἔθνος.

Ευδιάκριτη εδώ είναι η έμφαση στο ότι οι Πελασγοί μιλούσαν βαρβαρικά, δηλαδή μια γλώσσα διαφορετική από τη γλώσσα των Ελλήνων, όπως προκύπτει, κατά την άποψή μας, τόσο από τη μεγάλη έκταση που καταλαμβάνει η σχετική αναφορά στην όλη αφήγηση, όσο και από την κυκλική σύνθεση (*εἰ δὲ χρεόν ἐστι τεκμαιρόμενον λέγειν... 57.1 / εἰ τούτοισι τεκμαιρόμενον δεῖ λέγειν... 57.2*), που οριοθετεί και αναδεικνύει το θέμα. Την ανάδειξή του δεν τη θεωρούμε τυχαία, καθώς ο Ηρόδοτος φαίνεται να πιστεύει ότι ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα δεν ήταν η καταγωγή, αλλά η γλώσσα, η οποία εμπόδιζε την επικοινωνία μεταξύ τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο χαρακτηρισμός *βάρβαρος* αναφέρεται μόνο στη γλώσσα: *ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλώσσαν ἰέντες*.²⁶

Ο Θουκυδίδης δεν δίνει έκταση σε αυτό το θέμα, μπορούμε όμως να διερευνήσουμε τη θέση του από κάποιες λεπτομέρειες της διήγησης. Στο 1.3.2 διαβάζουμε: *Ἕλληνας... καὶ τῶν παιδῶν αὐτοῦ ἐν τῇ Φθιώτιδι ἰσχυσάντων, καὶ ἐπαγομένων αὐτοὺς ἐπ' ὠφελίᾳ ἐς τὰς ἄλλας πόλεις, καθ' ἑκάστους μὲν ἤδη τῇ ὁμιλίᾳ καλεῖσθαι Ἕλληνας*. Το ακριβές περιεχόμενο της λέξης *ὁμιλία*, που παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία ενοποίησης, δεν είναι ευκρινές. Αντίθετα, στο 1.3.4 τα πράγματα είναι πιο σαφή: *οἱ δ' οὖν ὡς ἕκαστοι Ἕλληνας κατὰ πόλεις τε ὅσοι ἀλλήλων ξυνίεσαν καὶ ξύμπαντες ὕστερον κληθέντες οὐδέν... ἄθροοι ἔπραξαν*. Ποιο μέρος του πληθυσμού υπονοείται εδώ αποτέλεσε αντικείμενο ευρείας συζήτησης.²⁷

25. Βλ. σχετικά σ. 211, σημ. 21.

26. Τη στάση του προς τις γλώσσες των μη ελληνικών πληθυσμών συζητά η R. V. Munson, *Black Doves Speak. Herodotus and the Languages of Barbarians*, Κέμπριτζ - Μασσαχουσέτη - Λονδίνο 2005.

27. Ο A. L. Boegehold, στο άρθρο του «Notes on Thucydides 1.3.4 and 5.7.2-3», στο R. Mellor - L. Tritle (επιμ.), *Text & Tradition. Studies in Greek History & Historiography in Honor of Mortimer Chambers*, Claremont, Calif. 1999, σσ. 63-69, κάνει μια αναδρομή στις κυριότερες προσπάθειες ερμηνείας της φράσης που συζητάμε. Μπορεί κανείς ακόμα να δει τα σχόλια του Gomme, ό.π., στο χωρίο 1.3.4.

Εμείς δεν θα ασχοληθούμε με το φιλολογικό πρόβλημα που δημιουργεί. Περιοριζόμαστε να δανειστούμε, για τις ανάγκες της μελέτης μας, την έγκριτη μετάφραση του Α. Γεωργοπαπαδάκου: «όσοι διαδοχικά ονομάστηκαν Έλληνες – αρχικά στις διάφορες πόλεις, επειδή καταλάβαιναν ο ένας τον άλλο, κι αργότερα όλοι μαζί –, δεν έκαμαν... καμιά κοινή επιχείρηση».²⁸ Άρα, πριν επικρατήσει η κοινή ονομασία, δηλαδή πριν από τον Έλληνα, τα έθνη του ελλαδικού χώρου και ανάμεσά τους τα δύο κυριότερα, οι Πελασγοί και οι Έλληνες, δεν είχαν ενιαία γλώσσα, την οποία κατέκτησαν βαθμιαία αργότερα, στα χρόνια του Έλληνα και των απογόνων του. Μέσα σε αυτό το πνεύμα και με δεδομένη την εκφραστική ομοιότητα μεταξύ των δύο χωριών, η λέξη *ὁμιλία* θεωρούμε ότι υποδηλώνει και διαδικασία για εξοικείωση με τη γλώσσα. Τη σημασία που αποδίδει ο Θουκυδίδης, εξάλλου, στη γλώσσα ως μέσο επαφής μεταξύ των πληθυσμών αναδεικνύει, θέλουμε να πιστεύουμε, η αναδιατύπωση, με τη μορφή συμπεράσματος πια, της αρχικής του θέσης: *οἱ δ' οὖν ὡς ἕκαστοι Ἑλληνας... οὐδέν... δι' ἀσθένειαν καὶ ἀμειξίαν ἀλλήλων ἀθροοὶ ἔπραξαν* (1.3.4). Η αδυναμία λοιπόν της παλιάς κατάστασης πραγμάτων (τῶν παλαιῶν ἀσθένεια) οφείλεται στην *ἀμειξίαν*, δηλαδή στην έλλειψη επικοινωνίας.²⁹ Γι' αυτήν την έλλειψη δεν θα μπορούσε να ευθύνεται κανείς περισσότερο από το κατ' εξοχήν ὄργανο για την επικοινωνία, δηλαδή από τη γλώσσα.

Ο ιστορικός δεν συζητά καθόλου το είδος της γλώσσας ή των γλωσσών της περιοχής. Ωστόσο από τα παραπάνω εύλογα συνάγεται ότι η μία ήταν αυτή που τελικά κυριάρχησε, η ελληνική. Πληροφορίες για τη γλώσσα των Πελασγών αναφέρονται πιο κάτω, στο 4.109.4, όπου γίνεται λόγος για την περιοχή Ακτὴ κοντὰ στο ὄρος Ἄθως: *καὶ ὁ Ἄθως... ὄρος ὑψηλὸν τελευτᾶ ἐς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. πόλεις δὲ ἔχει Σάνην ... Θυσσόν ... καὶ Δίον· αἱ οἰκοῦνται ξυμμείκτοις ἔθνεσι βαρᾶρων διγλώσσων ... τὸ δὲ πλεῖστον (ἔνι) Πελασγικόν.* Η έρευνα ανέδειξε εδώ δύο στοιχεία. Πρώτον, ότι οι Πελασγοί της περιοχής μιλούσαν βαρβαρικά και ελληνικά.³⁰ μάλιστα ο J. L. Myres εικάζει ότι οι μιγάδες πέρα από τη Χαλκιδική έμαθαν ελληνικά, για να τα χρησιμοποιούν «στην πόλη», χωρίς να ξεχνούν και τη γλώσσα τους για να επικοινωνήσουν με τους φίλους τους στο εσω-

28. Θουκυδίδης Ιστορία. Τα κυριότερα μέρη από το έργο. Εισαγωγή – Κείμενο – Μετάφραση – Σχόλια. Τόμος Πρώτος: Εισαγωγή - Βιβλ. I-III, Θεσσαλονίκη 1982.

29. Είναι γνωστή η συνήθεια του Θουκυδίδη να συνδέει παρατακτικά αίτιο και αιτιατό. Βλ. 1.1: *ἀρξάμενος ... καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι*, όπου η μετοχή *ἐλπίσας* αιτιολογεί την προηγούμενη.

30. Hornblower, *Commentary Vol. I*, ὁ.π., ad loc.· P. J. Rhodes (επιμ.), *Thucydides. History IV.1-V.24 With Translation and Commentary*, Warminster 1998, ad loc.

τερικό.³¹ Έτσι, ο Θουκυδίδης, επιβεβαιώνοντας την πληροφορία του Ηρόδοτου, συμφωνεί μαζί του πως τον 5ο π.Χ. αι. υπήρχαν ακόμα υπολείμματα Πελασγών που μιλούσαν βαρβαρικά.³² Ένα δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο, που δεν πρέπει να παραγνωρισθεί, είναι η ομοιότητα της περιγραφής με την αντίστοιχη περιγραφή της ίδιας περιοχής από τον Ηρόδοτο: *ὁ γὰρ Ἄθως ἐστὶ ὄρος μέγα τε καὶ ὀνομαστόν, ἐς θάλασσαν κατήκον, οἰκημένον ὑπ' ἀνθρώπων* (7.22.2). Με βάση το παραπάνω χωρίο του Θουκυδίδα προτάθηκε η προσθήκη εδώ της λέξης (βαρβάρων) ή (διγλώσσων).³³ Αν η πρόταση είναι σωστή, η εξάρτηση του νεότερου ιστορικού από τον πρόδρομό του καθίσταται προφανής³⁴, παρόλο που κάποιοι ερευνητές την εικάζουν ούτως ή άλλως.³⁵

Αξίζει να σημειωθεί ότι, αντίθετα από τον Ηρόδοτο, ο Θουκυδίδης στο 1.3 αποφεύγει οποιονδήποτε χαρακτηρισμό αναφορικά με τους Πελασγούς. Έτσι, όπως έχει παρατηρηθεί, υπάρχει μία αμφισημία σχετικά με το αν πρέπει να τους θεωρούμε βαρβάρους ή όχι, σε αντίθεση με το παραπάνω χωρίο, όπου από τα συμφραζόμενα προκύπτει χωρίς πρόβλημα ότι ο ιστορικός συμεριζεται την άποψη πως ήταν βάρβαροι.³⁶ Πάντως, εδώ αναφέρεται στα υπολείμματα των Πελασγών της εποχής του και όχι στους Πελασγούς προγόνους των Αθηναίων, οι οποίοι κυρίως ενδιαφέρον στην συγκεκριμένη περίπτωση τον προκάτοχό του.

Κατά συνέπεια, και οι δύο συγγραφείς συμπίπτουν στην εκτίμηση ότι κατά την προϊστορική περίοδο στην Ελλάδα τα δύο κυρίαρχα έθνη μιλούσαν δύο διαφορετικές γλώσσες, δηλαδή ελληνικά και βαρβαρικά.

(vii) Δεν υπήρχε επιμειξία, προϋπόθεση απαραίτητη για τη συγκέντρωση δύναμης.

Αυτή η εκτίμηση προκύπτει αβίαστα από τα δεδομένα των δύο τελευταίων ενοτήτων: από την έμφαση στη διαφορετικότητα της γλώσσας των δύο πληθυσμιακών ομάδων και από την ανάδειξη του θέματος της έλλειψης κοινής ονομασίας, απόρροια της αδυναμίας για συνεννόηση. Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι για τη διαδικασία προσέγγισης των δύο εθνών και οι δύο συγγραφείς θεωρούν ως βασικούς παράγοντες τα ίδια στοιχεία που αλληλοσυμπληρώνονται, δηλαδή τη γλώσσα και την ονομασία. Διαφοροποιούνται μόνον ως προς την έμφαση που δίνουν σε καθένα από αυτά.

31. Myres, *ό.π.*, 196.

32. Gomme, *ό.π.*, ad loc. 1.3.2· βλ. και Myres, *ό.π.*, 195.

33. Macan, σύμφωνα με Hornblower, *Commentary Vol. I*, *ό.π.*· Rhodes, *ό.π.*

34. Rhodes, *ibidem*.

35. Hornblower, *Commentary Vol. I*, *ό.π.*· Βλ. ακόμα Myres, *ό.π.*, 196· Laird, *ό.π.*, 103.

36. Sourvinou-Inwood, *ό.π.*, σ. 142. Πρβ. Laird, *ό.π.*, 107.

(viii) Η διάδοση της ονομασίας συνδέεται με τη διάδοση της κοινής γλώσσας.

Προεκτείνοντας τη σκέψη που διατύπωσε πιο πάνω για τη γλώσσα των Πελασγών ο Ηρόδοτος εξειδικεύει: *εἰ τοίνυν ἦν καὶ πᾶν τοιοῦτο τὸ Πελασγικόν, τὸ Ἄττικόν ἔθνος ἐὸν Πελασγικὸν ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἑλληνας καὶ τὴν γλῶσσαν μετέμαθε*. Ὅτι αυτή η αλλαγή επηρέασε και τους άλλους Πελασγούς προκύπτει: πρώτον, από τα λεγόμενά του για άλλα Πελασγικά πολίσματα που άλλαξαν το όνομά τους χωρίς προφανώς να κρατήσουν τη γλώσσα τους· δεύτερον, από το ότι οι Πελασγοί στην εποχή του είχαν ήδη περιορισθεί σε συγκεκριμένες περιοχές (Κρηστώνα, Πλακία, Σκυλάκη), ενώ η ονομασία Έλληνες είχε από καιρό επικρατήσει. Εδώ επικεντρώνεται στους Αθηναίους, διότι το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο απαιτεί την παρακολούθηση της δικής τους πορείας σε αντιδιαστολή με εκείνη των Σπαρτιατών. Προσπερνώντας τα ερωτηματικά που δημιουργούνται αναφορικά με την ακριβή έννοια και τις παραμέτρους αυτής της μεταβολής,³⁷ επικεντρωνόμαστε στο νόημα της φράσης, το οποίο μας αφορά άμεσα: σε κάποιο σημείο της πορείας τους ως έθνος οι Πελασγοί μετονομάστηκαν σε Έλληνες και άρχισαν να μιλούν ελληνικά· δηλαδή, μαζί με το όνομα άλλαξαν και τη γλώσσα τους, η εκμάθηση της οποίας παρουσιάζεται από τον ιστορικό ως «a condition of joining the club», κατά τη διατύπωση του T. Harrison.³⁸

Από τα παραπάνω μπορούμε βέβαια να συμπεράνουμε ότι για τον Ηρόδοτο στοιχείο βασικό για την ενιαία εθνική ταυτότητα είναι πρωτίστως η γλώσσα.

Την άποψη του Θουκυδίδη για το θέμα αυτό μόνο να την εικάσουμε μπορούμε. Από την περιγραφή του συγκρατούμε δύο φράσεις με ιδιαίτερη βαρύτητα: (α) *καθ' ἑκάστους μὲν ἤδη τῇ ὀμιλίᾳ μᾶλλον καλεῖσθαι Ἑλληνας*, (β) *οἱ δ' Ἑλληνες κατὰ πόλεις ... ὅσοι ἀλλήλων ξυνέεισαν καὶ ζύμπαντες ὕστερον κληθέντες*. Η πρώτη, όπως είδαμε, δεν παραπέμπει αποκλειστικά στο θέμα της γλώσσας, υποκρύπτει όμως και γλωσσική εξοικείωση ως προϋπόθεση, θεωρούμε, για την επικοινωνία μεταξύ των εθνών, που οδήγησε τελικά στην επικράτηση κοινής ονομασίας. Μεγαλύτερη βεβαιότητα ότι και ο Θουκυδίδης συμφωνεί με τον προκάτοχό του

37. Βλ. σχετικά P. Georges, *Barbarian Asia and the Greek Experience. From the Archaic Period to the Age of Xenophon*, The John Hopkins UP 1994, σ. 133· T. Harrison, «Herodotus' Conception of Foreign Languages», <http://www.dur.ac.uk/Classics/histos/1998/harrison.html>. Πάντως, σύμφωνα με τον I. N. Περυσινάκη, *Η έννοια του Πλούτου στην Ιστορία του Ηρόδοτου*, Ιωάννινα 1987, σ. 218 (στο εξής: *Ιστορία*), η μεταβολή περιλάμβανε, εκτός από την υιοθέτηση της γλώσσας, και άλλα πολιτισμικά γνωρίσματα των εισβολέων.

38. Harrison, ό.π.

για τη συμπόρευση ονομασίας και γλώσσας δημιουργεί η δεύτερη φράση, η οποία φαίνεται να διασαφηνίζει και να προεκτείνει το περιεχόμενο της πρώτης. Άρα, οι Έλληνες αποκλήθηκαν στο σύνολό τους έτσι αργότερα, αλλά το όνομά τους το απέκτησαν βαθμιαία, όταν, χάρη στην όλο και μεγαλύτερη επικοινωνία μεταξύ τους, έφτασαν να καταλαβαίνουν ο ένας τη γλώσσα του άλλου, να μαθαίνουν μια κοινή γλώσσα.³⁹

Επομένως, και για τον Θουκυδίδη η γλώσσα αποτελεί τη βάση για τη δημιουργία εθνικής συνείδησης που οδηγεί στην υιοθέτηση του κοινού ονόματος.

(ix) Η κοινή ονομασία, απόρροια της κοινής γλώσσας και συνείδησης, είναι παράγων δημιουργίας ισχυρής δύναμης.

Ότι ο Ηρόδοτος θεωρεί την κοινή γλώσσα ως προϋπόθεση για την ενότητα, από την οποία προκύπτει ισχυρή δύναμη,⁴⁰ συνάγεται από το 1.58: *τὸ δὲ ἑλληνικὸν γλῶσση μὲν ἐπέιτε ἐγένετο, αἰεὶ κοτε τῇ αὐτῇ διαχρᾶται· ἀποσχισθὲν μὲντοι ἀπὸ τοῦ Πελασγικοῦ ἐὼν ἀσθενὲς ἀπὸ μικροῦ τεο τὴν ἀρχὴν ὀρμώμενον αὐξῆται ἐς πλῆθος ἔθνέων.* Για την ταυτότητα της πληθυσμιακής ομάδας που αναφέρεται ως *ἑλληνικὸν ἀποσχισθὲν* διατυπώθηκαν αντιφατικές απόψεις.⁴¹ Χωρίς να επιθυμούμε να υπεισέλθουμε με αξιώσεις σε ένα τόσο ακανθώδες θέμα, η δική μας άγνοηση ευνοεί την άποψη ὅσων υποστηρίζουν ὅτι εννοούνται οι Δωριεῖς για πολλούς λόγους: κατ' αρχήν ὄλο το κείμενο διατρέχει η παρακολούθηση, από τις αρχές της, της πορείας των δύο ισχυρότερων δυνάμεων του ελλαδικού χώρου, των Λακεδαιμονίων και των Αθηναίων, που δομείται αντιθετικά σε τρία επίπεδα: (α) σχετικά με την ταυτότητα: *προέχοντας τοὺς μὲν τοῦ Δωρικοῦ γένεος, τοὺς δὲ τοῦ Ἰωνικοῦ / ἐόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικὸν ἔθνος·* (β) σχετικά με το γενικό γνώρισμα: *τὸ μὲν οὐδαμῆ κω ἐξεχώρισεν, τὸ δὲ πολυπλάνητον κάρτα·* (γ) σχετικά με την ειδιοποιό διαφορά, τη γλώσσα των δύο ἔθνων. Για τη γλώσσα των Πελασγών είναι απαραίτητη μία διάκριση, διότι ἄλλη γλώσσα μιλούσαν οι πρώιμοι πληθυσμοί και τα υπολείμματά τους του 5ου π.Χ. αι. και ἄλλη οι προερχόμενοι από αυτούς Αθηναῖοι. Ἐτσι, μετά την παρένθεση που αφορά τη γλώσσα των Πελασγών γενικά, το αντιθετικό σχῆμα επανέρχεται: από τη μια οι Πελασγοί της Αττικής που ἄλλαξαν τη γλώσσα τους και από την ἄλλη το Ἑλληνικὸν ἔθνος με τη γλωσσική του συνέχεια. Βρισκόμαστε στις αρχές της ιστορικής πορείας των δύο μεγάλων δυνάμεων

39. Πρβ. Gomme, ad loc. 1.3.4.

40. Παραδειγματική είναι η περίπτωση των Ιώνων στο 5.141-170, οι οποίοι υπέκυψαν στους Πέρσες από ἔλλειψη ενότητας.

41. Βλ. Laird, ὁ.π., 109-114· McNeal, ὁ.π., 17-18· Georges, ὁ.π., σ. 132· Sourvinou-Inwood, ὁ.π., σσ. 124-125· Fowler, «Pelasgians», ὁ.π., σ. 14.

που θα τον απασχολήσουν στη συνέχεια (1.59-64 πρώτη παρέκβαση για τη δύναμη της Αθήνας, 1.65-68 παρέκβαση για τη δύναμη της Σπάρτης) και πάλι σε αντιπαράβολή: *Τούτων δὴ ὧν τῶν ἐθνέων τὸ μὲν Ἄττικὸν κατεχόμενόν τε καὶ διεσπασμένον ἐπυνθάνετο ὁ Κροῖσος ὑπὸ Πεισιστράτου (1.59) / Τοὺς μὲν νυν Ἀθηναίους τοιαῦτα τὸν χρόνον τοῦτον ἐπυνθάνετο ὁ Κροῖσος κατέχοντα, τοὺς δὲ Λακεδαιμονίους ἐκ κακῶν ... πεφευγότας καὶ ... τῷ πολέμῳ κατυπερτέρους Τεγεητέων (1.65).*

Η συνεχής αντιδιαστολή λοιπόν των Αθηναίων με τους Σπαρτιάτες είναι, κατά την άποψή μας, η καλύτερη απόδειξη ότι πίσω από το Έλληνικόν του 1.58 βρίσκονται οι δεύτεροι. Πρόσθετο επιχείρημα θεωρούμε το ότι η φράση *Πελασγῶν μάλιστα προσκεχωρηκότων αὐτῷ*, που απασχόλησε πολύ τους μελετητές,⁴² αποκτά νόημα μόνον αν δεχτούμε ότι ο χαρακτηρισμός Έλληνικόν αναφέρεται στους Δωριείς, από τους οποίους φαίνεται να προήλθε ο εξελληνισμός των διαφόρων εθνών του ελλαδικού χώρου που, πριν από αυτόν, ήταν γνωστά με διάφορες ονομασίες, όπως μαρτυρεί και ο Θουκυδίδης (1.3.3). Εξάλλου, το ζητούμενο σε αυτήν την παρέκβαση είναι η δύναμη, τις προϋποθέσεις της οποίας μελετά ο Ηρόδοτος για καθένα από τα δύο έθνη χωριστά.

Η έμφαση δίνεται στη γλώσσα και κυρίως στην αδιατάρακτη συνέχειά της, η οποία αποτέλεσε το συνεκτικό στοιχείο και δεν επέτρεψε, παρά τις συνεχείς μετακινήσεις και αλλαγές ονομασίας, να διαταραχθεί η εθνική ενότητα· λειτούργησε έτσι ως βάση για τη δημιουργία δύναμης, η οποία αυξανόταν συνεχώς με την αφομοίωση και άλλων πληθυσμών και την επικράτηση κοινού ονόματος. Ξεκινώντας από αυτές τις προϋποθέσεις η Σπάρτη ενδυναμώθηκε χάρι στην *εὐνομίην*, την οποία απέκτησε μετά από μια μακρά περίοδο έλλειψης νόμων, δίνοντας στον Κροῖσο την ευκαιρία να την επιλέξει ως ισχυρό σύμμαχο. Αρνητική επιβεβαίωση αυτής της θεωρίας αποτελούν δύο παραδείγματα: πρώτον, η περίπτωση των Αθηναίων, τους οποίους η διαρκής σταθερότητα δεν στάθηκε ικανή να οδηγήσει στην ισχυροποίηση, η πορεία προς την οποία ξεκίνησε, όταν άλλαξαν γλώσσα και ονομασία και ενσωματώθηκαν έτσι σε ένα εθνικό σύνολο. Η κατάλυση της έννομης τάξης (*εὐνομίης*) από τον Πεισίστρατο αποτέλεσε οπισθοδρόμηση σε αυτήν την πορεία φέρνοντας τους Αθηναίους της εποχής του Κροῖσου σε δεύτερη μοίρα έναντι των συγχρόνων τους Λακεδαιμονίων. Δεύτερο αρνητικό παράδειγμα συνιστά η περίπτωση των Πελασγῶν εκείνων οι οποίοι, επιμένοντας να διατηρήσουν τη γλωσσική τους αυτονομία δεν συγχρωτίστηκαν με τους γείτονές τους, περιθωριοποιήθηκαν και έχασαν τον δρόμο προς τη μεγάλη ανάπτυξη. Ο

42. Για τη σχετική συζήτηση βλ. McNeal, ό.π., 19-20.

Ηρόδοτος αντιπαραθέτει ξανά τους Σπαρτιάτες με τους Αθηναίους σε ό,τι αφορά την πορεία τους προς την πρόοδο αυτή τη φορά.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι ο Ηρόδοτος, με αφορμή ένα συγκεκριμένο πολιτικό γεγονός, ενδιαφέρεται για την ερμηνεία της προέλευσης της δύναμης και διαμορφώνει μια θεωρία για τη δημιουργία της που στηρίζεται στην εθνική συνοχή ενός λαού, η οποία, όπως υποστηρίζει ο H. Wood, δεν είναι τόσο αποτέλεσμα «φυλογένεσης», όσο νόμων, ο πιο σπουδαίος από τους οποίους είναι η γλώσσα.⁴³ Στο ηροδότειο σχήμα το έθνος που συγκέντρωνε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη δύναμης με την έννοια της πολιτικής και στρατιωτικής υπεροχής (κοινή γλώσσα και όνομα, ενότητα, νόμους) ακολουθούσε, από την πρώιμη εποχή, μια ευθύγραμμη πορεία προς την πρόοδο (1.65-68), όπως αυτή που η J. de Romilly διαβλέπει στην *Ἀρχαιολογίαν* του Θουκυδίδη.⁴⁴ Κάπως έτσι, πιστεύουμε, εξηγεί ο Ηρόδοτος την υπεροχή της Σπάρτης στα χρόνια του Κροίσου, αντίθετα με ό,τι συνέβη στην Αθήνα, για την οποία η πορεία προς τη μεγάλη δύναμη ξεκίνησε, όταν έδωξε τους τυράννους και εγκατέστησε δημοκρατία.⁴⁵

Θα τολμούσαμε ακόμα να ισχυρισθούμε πως ανιχνεύουμε εδώ μια προοδευτική / ανθρωπολογική αντίληψη του Ηροδότου για την εξέλιξη, που ξεκινά από ένα νομαδικό στάδιο και βαδίζει προς την οργανωμένη και ευνομούμενη πολιτεία, η οποία εγγυάται την ανάπτυξη δύναμης και πολιτισμού. Πρόκειται για μια αντίληψη – εκ διαμέτρου αντίθετη προς την απαισιόδοξη αντίληψη που αποπνέει ο περίφημος μύθος των γενών⁴⁶ –, που απαντά ήδη στον Ξενοφάνη και κυκλοφορεί ευρέως στην Αθήνα του 5ου π.Χ. αι. ανάμεσα σε διανοητές, όπως ο Πρωταγόρας και ο Δημόκριτος, αλλά και στους τραγικούς Αισχύλο, Σοφοκλή, Ευριπίδη.⁴⁷

43. Wood, *ό.π.*, σ. 40. Σύμφωνα με τον Georges, *ό.π.*, σσ. 130-131, ο ορισμός του τι είναι *Ἑλληνικόν* που δίνουν οι Αθηναίοι (*ᾠμαιμόν τε καὶ ὀμόγλωσσον καὶ θεῶν ἰδρύματα κοινὰ καὶ θυσίαι ...*: 8.144.2), δεν ανήκει στον Ηρόδοτο, αλλά σε έναν Αθηναίο που μιλάει για έναν ειδικό σκοπό. Πρβ. Κυρτάτσας, *ό.π.*, 250.

44. Romilly, *Ἱστορία και λόγος*, *ό.π.*, σ. 260 κ.ε.

45. Για τις πολιτικές απόψεις του Ηροδότου αναφορικά με την ανάπτυξη της δύναμης της Αθήνας βλ. Περυσινάκης, *Ἱστορία*, *ό.π.*, σσ. 216-232.

46. Ησίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, στ. 109-201.

47. Αναδρομή στην αρχή και την εξέλιξη αυτής της ιδέας μέχρι τον Θουκυδίδη, μέσα από τα σχετικά κείμενα, κάνει ο G. Crane, *Thucydides and the Ancient Simplicity. The Limits of Political Realism*, Μπέρκλεϊ - Λος Άντζελες - Λονδίνο 1998, σσ. 125-147, ιδ. 134-135 (στο εξής: *Ancient Simplicity*). Για την ίδια ιδέα στον Θουκυδίδη βλ. J. de Romilly, «Thucydide et l'idée de progrès», *ASNP* 35 (1966) 143-191· L. Edelstein, *The Idea of Progress in Classical Antiquity*, Βαλτιμόρη 1967, σσ. 32-33· E. R. Dodds, *The Ancient Concept of Progress*, Οξφόρδη 1973, σσ. 1-25· J. M. Alonso-Núñez, *Die Archäologien des Thukydides*, Konstanz 2000, σ. 22 σημ. 9.

Είναι η ίδια αντίληψη που θα συναντήσουμε και στην *Ἀρχαιολογίαν* του Θουκυδίδη.

Στον νεότερο ιστορικό η θέση που συζητάμε (η κοινή ονομασία είναι παράγων δημιουργίας ισχυρής δύναμης) διατρέχει όλο το κεφάλαιο διατυπωμένη θετικά και αρνητικά: η έλλειψη κοινής δράσης προστίθεται με έμφαση στους παράγοντες που συντελούσαν στην *ἀσθένειαν τῶν παλαιῶν* και οφειλόταν στην έλλειψη ενότητας, για την οποία έλειπαν οι προϋποθέσεις: *δοκεῖ δέ μοι οὐδὲ τοῦνομα τοῦτο ξύμπασά πω εἶχεν*. Η πορεία προς την απόκτησή της περνούσε μέσα από την απόκτηση κοινής ονομασίας ως συνέπεια εκμάθησης της ίδιας γλώσσας. Τα αποτελέσματά της εκδηλώθηκαν στην κοινή επιτυχημένη εκστρατεία κατά της Τροίας.

Επομένως, διακρίνουμε εδώ μια θεωρία για τη γένεση της δύναμης ανάλογη με εκείνη του Ηρόδοτου: η δύναμη αποκτάται μόνον υπό ορισμένες προϋποθέσεις, βασικότερη από τις οποίες είναι η γλώσσα, που δημιουργεί αίσθημα αλληλεγγύης, ανταλλαγών, επιμειξία και κατ' επέκτασιν εθνική συνείδηση και κοινό όνομα – βάση για την ενότητα. Η διαφορά βρίσκεται στο ότι ο Θουκυδίδης οικοδομεί μια πιο επεξεργασμένη θεωρία, καθώς παρακολουθεί συστηματικά και διαχρονικά τις κυριότερες φάσεις της πορείας των Ελλήνων από την προϊστορία μέχρι τα χρόνια του πελοποννησιακού πολέμου. Ο Ηρόδοτος αντίθετα ενδιαφέρεται γι' αυτήν σε σχέση με τις συγκεκριμένες πόλεις, γι' αυτό επανέρχεται στο θέμα στη δεύτερη παρέκβαση που κάνει για την ανάπτυξη της δύναμης της Αθήνας (5.55-95).

Αν συνοπολογίσουμε τα δεδομένα του δεύτερου κεφαλαίου των *Ιστοριῶν* του Θουκυδίδη, στη λογική συνέχεια του οποίου ανήκει το τρίτο κεφάλαιο, διαμορφώνουμε μια εικόνα, αν όχι πρωτόγονης, τουλάχιστον νομαδικής ζωής ως πρώτο στάδιο στην πορεία προς μια υψηλότερη μορφή πολιτισμού, που χαρακτηρίζεται από δύναμη βασισμένη σε τρεις συνθήκες: στόλο, αποθέματα, οχυρώματα. Έτσι, μετά την αρνητική αποτίμηση ο ιστορικός προχωρά στο να απαριθμήσει τις ιδέες του θετικά, ώστε να αναπτύξει ένα από τα πιο υψηλά σημεία του πολιτισμού την Κρητο-Μυκηναϊκή εποχή.⁴⁸ Ο S. Hornblower εντοπίζει εδώ πολλές ενδείξεις για εκείνες τις εξελικτικές θεωρίες για την προϊστορική περίοδο (θεωρίες προόδου) που υπήρχαν σε κυκλοφορία τον 5ο π.Χ. αι.,⁴⁹ ενώ η σχετική μελέτη του G. Crane⁵⁰ επικεντρώνεται στο να αναδείξει την πρω-

48. V. Hunter, «Thucydides and the Uses of the Past», *Klio* 62.1 (1980) 211 (στο εξής: «Thucydides»); Romilly, *Ιστορία και λόγος*, ό.π., σ. 262.

49. Hornblower, *Thucydides*, ό.π., σ. 129. Πρβ. Hunter, *Past and Process*, ό.π., σσ. 106-107· Connor, ό.π., σσ. 22-23.

50. Crane, *Ancient Simplicity*, ό.π.

τοτυπία της ανάλυσης του Θουκυδίδη αναφορικά με την ιδέα της «κοινωνικής εξέλιξης», όπως την αποκαλεί, σε σχέση με τους προδρόμους του.

(x) Πότε και πώς συνέβη η ενοποίηση.

Εκτός από τη γνωστή πληροφορία ότι οι Πελασγοί της Αττικής έγιναν Έλληνες, όταν υιοθέτησαν την ελληνική γλώσσα, ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει άλλες λεπτομέρειες αναφορικά με αυτήν τη διαδικασία. Πάντως, την ίδια τη μεταβολή την παρουσιάζει σαν να συνέβη αυτόματα σε ένα χρόνο που δεν καθορίζει.

Ο Θουκυδίδης αντίθετα μας δίνει κάποια στοιχεία γι' αυτήν: (α) ξεκίνησε από τη Φθιώτιδα, κοιτίδα του ελληνικού έθνους, αφού, όπως λέει, ο Όμηρος αποκαλούσε Έλληνες μόνο τους μετ' Άχιλλέως εκ τῆς Φθιώτιδος οἴπερ και οἱ πρῶτοι Έλληνες ἦσαν, (β) την προκάλεσαν ο Έλληνας και τα παιδιά του που δραστηριοποιούνταν σε περιοχές γύρω από αυτήν, (γ) συνέβη με ομαλό τρόπο στα πλαίσια μιας διαδικασίας που εξελισσόταν βαθμιαία, (δ) χρονολογείται μετά την ιστορική εποχή του Ομήρου. Σε κάποια από αυτά τα στοιχεία διαβλέπουμε σύμπτωση με τον Ηρόδοτο. Και εκείνος μας πληροφορεί ότι η Φθιώτιδα ήταν κοιτίδα των Δωριέων και ότι στην περιοχή υπήρχαν Πελασγοί οἱ ὄμουροι κοτε ἦσαν τοῖσι νῦν Δωριεῦσι καλεομένοισι (οἴκειον δὲ τῆνικαῦτα γῆν τὴν νῦν Θεσσαλιῶτιν καλεομένην). Το κρίσιμο γεγονός σε αυτήν τη διαδικασία ήταν η άφιξη στην περιοχή κάποιου γνήσιου «γιου του Έλληνα», παρατηρεί ο G. L. Myres (σ. 199) – με αφορμή και το χωρίο 8.44 –, ο οποίος διαπιστώνει ότι η εκτίμηση του Ηροδότου συμπίπτει εδώ με εκείνη του Θουκυδίδα.

Σε ό,τι αφορά τον ακριβή τρόπο, με τον οποίο έγινε η ενοποίηση, και ο Θουκυδίδης είναι ασαφής αφήνοντας να εννοηθεί ότι υπήρχαν και άλλου είδους επιδράσεις. Πάντως, και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί ο Ηρόδοτος κάθε φορά που αναφέρεται σε αυτήν τη διαδικασία δεν φαίνεται να παραπέμπει σε εντάσεις: ὅσα πολίσματα ἐόντα Πελασγικὰ τὴν γλῶσσαν μετέβαλε, ... ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἑλληνας, ... τὸ Ἑλληνικόν ... αὐξήται ἐς πλῆθος ... ἐθνέων, Πελασγῶν ... προσκεχωρηκότων αὐτῶ....

Η επεξεργασία των δύο κειμένων έδειξε πως υπάρχει ομοφωνία στις βασικές τους συνιστώσες. Φυσικά διαφοροποιούνται σε ορισμένα σημεία. Πρώτον, ο Ηρόδοτος δίνει πληρέστερη εικόνα για τη γενεαλογία των Δωριέων (Δευκαλίων → Έλληνας → Δώρος) και για τις μετακινήσεις τους: πάντως, συμφωνεί με τον Θουκυδίδη στο ότι κοιτίδα τους ήταν η Φθιώτιδα. Δεύτερον, ο Θουκυδίδης θεωρεί την παρουσία του Έλληνα ορόσημο για την επικράτηση του κοινού ονόματος, αφού διαχωρίζει την πρόωμη αυτήν περίοδο σε δύο φάσεις, πριν από τον Έλληνα και μετά από αυτόν, κάτι που δεν κάνει ο προκάτοχός του. Τρίτον, επισημάναμε ήδη τη σιωπή

του Ηρόδοτου όσον αφορά τη χρονική στιγμή της ενοποίησης. Σε κάθε περίπτωση, το σημαντικό είναι η ένταξη και των δύο χωρίων στη θεωρία για τη δημιουργία και την αύξηση της δύναμης του ελληνικού γένους.

Αποτιμώντας γενικά το περιεχόμενο των δύο περιγραφών θα λέγαμε ότι, με μικρές αποκλίσεις, η εικόνα που σχηματίζουμε είναι ίδια. Στην προϊστορική Ελλάδα υπήρχε αστάθεια εξαιτίας της συνεχούς μετακίνησης κάποιων ομάδων, άρα έλλειψη δύναμης και οικονομικής ανάπτυξης. Δεν υπήρχε ενιαία σύνθεση του πληθυσμού με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την κοινή γλώσσα, την εθνική συνείδηση, την ονομασία. Η ισχυροποίηση ήλθε σταδιακά, όταν, μετά την αφομοίωσή τους, οι διάφοροι πληθυσμοί άρχισαν να μιλούν την ίδια γλώσσα, που λειτούργησε ως συνεκτικό στοιχείο, επέτρεψε την επιμειξία και τις ανταλλαγές και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη δύναμης.

3. Το υλικό

Και οι δύο ιστορικοί καλούνται να αποκαταστήσουν ένα παρελθόν που χάνεται στα βάθη του χρόνου. Ενδιαφέρει λοιπόν να δούμε πώς εργάζονται για την επίτευξη αυτού του στόχου (τι είδους πληροφορίες διαθέτουν και, κυρίως, πώς τις μεταχειρίζονται), ιδιαίτερα επειδή, όπως είναι φυσικό, τα γεγονότα εκείνης της περιόδου περιβάλλονται από την αχλύ του μύθου. Αναπόφευκτα λοιπόν η συγκεκριμένη ενασχόληση εγγράφεται στο ευρύτερο θέμα της σχέσης τους με τον μύθο, η οποία συζητήθηκε πολύ⁵¹ και την οποία καλούμαστε τώρα να αντιμετωπίσουμε στην πράξη, καθώς μία από τις πηγές τους είναι η μυθική διήγηση η σχετική με τον Δευκαλίωνα και την Πύρρα, είτε ως προφορική παράδοση,⁵²

51. Ο Ηρόδοτος διαχωρίζει τη μυθική από την ιστορική περίοδο, σύμφωνα με τους: C. Brillante, «History and the Historical Interpretation of Myth», στο L. Edmunds (επιμ.), *Approaches to Greek Myth*, Βαλτιμόρη - Λονδίνο 1990, σσ. 91-140, ιδ. σ. 101· H.-G. Nesselrath, «Herodot und der griechische Mythos», *Poetica* 28 (1996) 276· Marincola, *Authority and Tradition*, ό.π., σσ. 117-127· K. Raaflaub, «Philosophy, Science, Politics: Herodotus and the Intellectual Trends of his Time», στο *Brill's Companion*, σ. 159 σημ. 36. Πρβ. Wardman, ό.π., 404-408 και J. Cobet, «The Organization of Time in the *Histories*», στο *Brill's Companion*, σσ. 407-408 σημ. 55 κ.ά. Αντίθετη γνώμη έχουν οι: Hunter, *Past and Process*, ό.π., σσ. 103-104 σημ. 9· K. Nickau, «Mythos und Logos bei Herodot», στο W. Ax (επιμ.), *Memoria Rerum Veterum. Neue Beiträge zur antiken Historiographie und alten Geschichte. Festschrift für Carl Joachim Classen zum 60. Geburtstag*, Στουτγάρδη 1990, σσ. 83-100· F. Hartog, «“Myth into Logos”: The Case of Croesus, or the Historian at Work», στο R. Buxton (επιμ.), *From Myth to Reason? Studies in the Development of Greek Thought*, Οξφόρδη 1999, σσ. 183-185· D. Boedeker, «Epic Heritage and Mythical Patterns in Herodotus», στο *Brill's Companion*, σ. 110 σημ. 43, σ. 116 (στο εξής: «Epic Heritage»)· H.-J. Gerke, «Myth, History and Collective Identity: Uses of the Past in Ancient Greece and Beyond», στο *Historian's Craft*, σσ. 297-304 κ.ά.

52. Για το θέμα των προφορικών παραδόσεων ως πηγών του Ηρόδοτου και για τη

είτε μέσα από γραπτές πηγές.⁵³ Η στάση τους απέναντι στον μύθο αγγίζει δύο θέματα: πρώτον, αν κάνουν διάκριση ανάμεσα σε μυθική και ιστορική περίοδο· δεύτερον, κυρίως, αν διαχωρίζουν μια μυθική από μια ιστορική διήγηση.

Αναφορικά με τον Ηρόδοτο, σπεύδουμε να κάνουμε δύο επισημάνσεις: είναι γνωστό ότι συνηθίζει να ενσωματώνει στο έργο του διηγήσεις τέτοιου τύπου, ιδιαίτερα όταν η προσφυγή σε αυτές επιβάλλεται, όπως εδώ, εξαιτίας της έλλειψης στοιχείων. Είναι ωστόσο επίσης γνωστό ότι συχνά τις αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό και επιφύλαξη, όταν δεν τις υποβάλλει σε κριτικό έλεγχο, αυστηρό κάποτε.⁵⁴ Η μελέτη της μας οδηγεί στις ακόλουθες διαπιστώσεις: πρώτον, προσπαθώντας να γεφυρώσει χάσματα αιώνων, εξισώνει τη διαφορά ανάμεσα στον χρόνο των ηρώων με εκείνον των μεταγενέστερων περιόδων.⁵⁵ Δεύτερον, προφανώς έχει συνείδηση του ότι τα όποια ιστορικά στοιχεία υπάρχουν εδώ αναμειγνύονται με μυθικά στοιχεία και προσπαθεί να αποσπάσει από τον μύθο την αλήθεια,⁵⁶ όχι μόνο επειδή κινείται στο πλαίσιο της ιωνικής λογογραφίας που εγκαινιάζει την κριτική στο μύθο, αλλά και διότι, κατά τη S. West,⁵⁷ η απομυθοποίηση ανταποκρίνεται στην επιθυμία του να διατηρήσει την πί-

στάση του απέναντί τους βλ. J. A. S. Evans, *Herodotus Explorer of the Past: Three Essays*, Princeton 1991, σσ. 89-146· O. Murray, «Herodotus and Oral History», στο *Historian's Craft*, σσ. 16-44· N. Luraghi, «Meta-historiē: Method and genre in the *Histories*» (στο εξής: «Meta-historiē») και A. Griffiths, «Stories and storytelling in the *Histories*», στο C. Dewald and J. Marincola (επιμ.), *The Cambridge Companion to Herodotus*, Κέμπριτζ 2006, σσ. 80-83 και 130-144 αντίστοιχα. Για τον ρόλο της προφορικής παράδοσης στο έργο του Θουκυδίδη βλ. Thomas, *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*, Κέμπριτζ 1989, σ. 4 σημ. 4· Nicolai, ό.π., σσ. 277-285· J. V. Morrison, «Memory, Time and Writing: Oral and Literary Aspects of Thucydides' History», στο C. J. Mackie (επιμ.), *Oral Performance and its Context* [Orality and Literacy in Ancient Greece, Vol. 5], Leiden - Βοστώνη 2004, σσ. 95-116.

53. Απολλόδ. Βιβλ. 1.7.2 κ.ε.· Πίνδ. Όλ. 9.41 κ.ε.· Σχόλ. στον Όμ. Ίλ. 1.126, 13.307· Λουκ. Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ 12 κ.ε.· Οβίδ. Μετ. 1.125-415, Υγίν. Fab. 153· Σέρβ. Σχόλ. στον Βιργ. Έκλ. 6.41. Η διερεύνηση των πηγών των δύο συγγραφέων υπερβαίνει τους στόχους της μελέτης μας. Πάντως, για τον Ηρόδοτο μπορεί κανείς να δει F. Jacoby, λ. «Herodotos», RE, Suppl. 2 (1903) 421. Για τις πηγές των Ιστοριῶν γενικὰ, βλ. ibidem στ. 392-467· Hornblower, «Herodotus and his Sources», ό.π., σσ. 373-386. Πρβ. Kurke, ό.π., σ. 139. Για το θέμα των πηγών του Θουκυδίδη βλ. Gomme, ό.π., σ. 29 κ.ε. Πρβ. Hornblower, *Thucydides*, ό.π., σσ. 73-109. Ειδικὰ για την Αρχαιολογίαν βλ. Romilly, *Ιστορία και λόγος*, ό.π., σ. 240· Hunter, «Thucydides», ό.π., passim· Nicolai, ό.π., σσ. 267-275.

54. Ενδεικτικὰ αναφέρομε: 1.1.5, 2.116-7, 2.45. Βλ. και Nesselrath, ό.π., 283-296· W.-H. Friedrich, *Gegenwärtige Vergangenheit. Studien zur antiken Literatur und ihrem Nachleben*, Göttingen 1998, σσ. 22-59.

55. Βλ. Cobet, ό.π., σ. 408.

56. Παραδείγματα εκλογίκευσης της μυθικής παράδοσης υπάρχουν πολλά στον Ηρόδοτο: 2.120, 2.45, 2.56 κ.ά. Η Boedeker, «Epic Heritage», ό.π., σ. 109 κ.ε., πιστεύει ότι πίσω από διηγήσεις με μυθικό χαρακτήρα μπορεί να ανακαλύψει κανείς ιστορικά στοιχεία.

57. *Demythologisation in Herodotus*, Torunii 2002, σ. 47.

στη στην παράδοση, αφού, όπως παρατηρεί ο C. Brillante (σ. 97), η «ορθολογιστική» κριτική στον μύθο δεν σημαίνει πλήρη εγκατάλειψη της παραδοσιακής ιστορίας. Έτσι, κρατά από τη μυθική διήγηση μόνο τον τόπο και τα ονόματα, δηλαδή στοιχεία που θα μπορούσαν να ανήκουν σε οποιαδήποτε πραγματική διήγηση, και τα εντάσσει μέσα σε ένα ορθολογικό πλαίσιο, προκειμένου να αποκαταστήσει την ιστορική πραγματικότητα της εποχής. Με άλλα λόγια, δεν αμφισβητεί τη μυθική ιστορία εξυπαρχής, αλλά προσπαθεί να την απαλλάξει από το μυθικό της περιβλήμα κρατώντας μόνον όσα στοιχεία θεωρεί ότι περιέχουν ιστορικό πυρήνα. Αυτό θα πρέπει παρόλα αυτά να το δούμε ως ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της συγγραφής της επιστημονικής ιστορίας.

Σε σχέση με τον Θουκυδίδη έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: είναι πεποίθηση πολλών μελετητών ότι δεν κάνει διάκριση ανάμεσα σε μυθική και ιστορική περίοδο.⁵⁸ Σε ό,τι αφορά τη σχέση του με τις μυθικές διηγήσεις, θα λέγαμε ότι δεν προβληματίζεται για τη μυθική ιστορία καθαυτή, όπως είναι ο τρωικός πόλεμος, ενώ τα μυθικά πρόσωπα αυτού του πολέμου, με τα οποία ασχολείται, είναι, όπως και οι μυθικές μορφές της ελληνικής προϊστορίας, ιστορικές μορφές.⁵⁹ Γι' αυτό, παρ' όλη την κριτική που ασκεί σε ποιητές και λογογράφους στο 1.21, δεν διστάζει να αναφέρει μορφές γνωστές από τη μυθική παράδοση, όπως ο Αγαμέμνωνας. Ωστόσο, ακόμα και αυτός που θεωρείται από μερικούς ως ο «πιο απαιτητικός εκπρόσωπος της αντικειμενικής ιστορίας»,⁶⁰ δεν μπορεί να αποφύγει την ενασχόληση με τους μύθους, όταν είναι η μοναδική πηγή για τις πληροφορίες του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ενεργεί όπως ο Ηρόδοτος: εκμηδενίζοντας τη διαφορά στην απόσταση της ηρωικής εποχής από τις μεταγενέστερες, αντιμετωπίζει ορθολογιστικά το μύθο απομονώνοντας και εντάσσοντας στην επιχειρηματολογία του για την *ἀσθένειαν τῶν παλαιῶν* εκείνα τα στοιχεία της παράδοσης που θεωρεί ότι περιέχουν ιστορική αλήθεια. Παράλληλα καταφεύγει σε μια δεύτερη πηγή, στον Όμηρο. Η προσφυγή στην ποίηση δικαιολογείται βεβαίως από το γεγονός ότι και η ιστοριογραφία της εποχής χρησιμοποιούσε παραδοσιακό υλικό. Άλλωστε το ίδιο έκανε σε άλλες περιπτώσεις και ο Ηρό-

58. Χαρακτηριστικά είναι όσα υποστηρίζει ο F. Jacoby, *FgrHist* III b [Suppl.], τ. 2, Leiden 1954, σ. 5: «there is no hard and fast borderline between the two periods ... Thucydides sees the history of the Greek people as a continuous development from Deukalion to his own time». Βλ. ακόμα Hunter, *Past and Process*, ό.π., σ. 103· Nesselrath, ό.π., 276· Nicolai, ό.π., σ. 270· Cobet, ό.π., σ. 390.

59. H. Sonnabend, *Thucydides*, Hildesheim - Zürich - Νέα Υόρκη 2004, σ. 66· A. Corcella, «The New Genre and its Boundaries. Poets and Logographers», στο *Companion to Thucydides*, σ. 50. Πρβ. Nicolai, ό.π., σ. 274.

60. Chamoux, ό.π., σ. 16.

δοτος, ο οποίος είναι γνωστό ότι γνωρίζει και χρησιμοποιεί στο έργο του αναφορές από την ποίηση γενικότερα⁶¹ και τον Όμηρο ειδικότερα τηρώντας απέναντί του μια στάση αμφίσημη.⁶² Ο Θουκυδίδης, από την πλευρά του, παρά τις αιτιάσεις του (1.9.4, 1.10.3· πρβ. 2.41.4), όχι μόνον αποφεύγει μια κατά μέτωπον επίθεση στην αυθεντία του Ομήρου, αλλά επικαλείται συχνά τη μαρτυρία του.⁶³ Πάντως, ενώ ο παλαιότερος ιστοριογράφος, όταν χρειάζεται, παραθέτει αυτούσια την ποιητική μαρτυρία, ο νεότερος, στην *Ἀρχαιολογίαν*, διαλογίζεται πάνω στα δεδομένα του έπους, για να εξαγάγει από αυτά τις πληροφορίες που επιθυμεί.

Τελικά, η μελέτη του θέματος μάς οδηγεί να συμφωνήσουμε με τον N. Luraghi ότι, όλως παραδόξως, ο Θουκυδίδης φαίνεται να πραγματεύεται το μυθολογικό υλικό με λιγότερο σκεπτικισμό από αυτόν που δείχνει συνήθως ο Ηρόδοτος.⁶⁴

4. Μέθοδος – ύφος

Πρόκειται για δύο συστατικά στοιχεία των κειμένων, με τα δικά τους ασφαλώς χαρακτηριστικά, από τα οποία ωστόσο το ένα επηρεάζει το άλλο. Για τον λόγο αυτόν θα τα συνεξετάσουμε στο πλαίσιο της ίδιας θεματικής ενότητας.

(α) Η μέθοδος. Παρακολουθώντας τον τρόπο, με τον οποίο οι δύο ιστοριογράφοι επεξεργάζονται το υλικό τους, θα σταθούμε σε δύο σημεία: στον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν την αποδεικτική διαδικασία και στα μέσα που χρησιμοποιούν. Όπως προαναφέρθηκε, δύο είναι οι κύριοι ανασταλτικοί παράγοντες για τη δημιουργία ενότητας και δύναμης, στην πραγμάτευση των οποίων δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα: η γλώσσα και η ονομασία.

Στο 1.57.1 ο Ηρόδοτος θέτει το θέμα (*ἦντινα δὲ γλῶσσαν ἴεσαν οἱ Πελασγοὶ οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν*). Στη συνέχεια (1.57.1-2) επεξεργάζεται ενδείξεις που θα μπορούσαν να στηρίξουν μια θέση (*εἰ δὲ χρεόν ἐστι*

61. Βλ. H. Verdin, «Les remarques critiques d'Hérodote et de Thucydide sur la poésie en tant que source historique», στο *Historiographia Antiqua. Commentationes Lovanienses in honorem W. Peremans septuagenarii editae*, Leuven 1977, σσ. 52-76. Ειδικά για τον Ηρόδοτο βλ. Boedeker, «Heroic Historiography. Simonides and Herodotus on Plataea» στο D. Boedeker – D. Sider (επιμ.), *The New Simonides. Contexts of Praise and Desire*, Οξφόρδη 2001, σσ. 121-4· J. Marincola, «Herodotus and the Poetry of the Past», στο *Cambridge Companion*, σσ. 13-28 (στο εξής: «Herodotus»).

62. Στα χωρία 2.116.3-5, 4.29 (πρβ. 7.161.3) επικαλείται την αυθεντία του, στο χωρίο 2.116.1 (πρβ. 2.117, 120) αμφισβητεί την αξιοπιστία του. Πρβ. Corcella, ό.π., σ. 44.

63. 1.3.3, 1.9.4, 1.10.3, 2.41.4, 3.104.

64. N. Luraghi, «Author and Audience in Thucydides' *Archeology*. Some Reflexions», *HSPH* 100 (2000) 234. Πρβ. Hunter, «Thucydides», ό.π., 192.

τεκμαιρόμενον λέγειν τοῖσι νῦν ἔτι ἐοῦσι τῶν Πελασγῶν... μετέβαλε), για να καταλήξει (1.57.3), μετά από πολλές παρεμβολές, σε ένα συμπέρασμα που αποτελεί και τη θέση του: εἰ τούτοισι τεκμαιρόμενον δεῖ λέγειν, ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλώσσαν ἰέντες. Θα λέγαμε λοιπόν ότι εδώ ο συγγραφέας αρθρώνει αποδεικτικό λόγο, στον οποίο διακρίνουμε τη δομή: θέμα, απόδειξη, συμπέρασμα-θέση. Ενδιαφέρει να παρατηρήσουμε με λεπτομέρεια τον τρόπο με τον οποίο εργάζεται. Στο ζήτημα που διερευνά δεν υπάρχει διαθέσιμη μια αξιόπιστη απάντηση. Ο ίδιος δηλώνει προκαταβολικά τη δυσκολία του να προσεγγίσει την αλήθεια με την πολυσήμαντη φράση οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν, η οποία παραπέμπει, κατά την άποψή μας, τόσο σε ζητήματα μεθόδου, όσο και σε σχέση του με ρητορικές πρακτικές.⁶⁵ Έτσι, από τη μια υποδηλώνει την επιθυμία του να εξασφαλίσει κατανόηση για τα αποτελέσματα της έρευνάς του και από την άλλη την πρόθεσή του να μην παραιτηθεί, παρόλα αυτά, από την προσπάθεια για την αναπαράσταση της πραγματικότητας, έστω και τόσο παρωχημένης. Γι' αυτό θα αναζητήσει ενδείξεις που θα του επιτρέψουν να υποστηρίξει βάσιμα μία θέση. Όπως συμβαίνει γενικότερα στον Ηρόδοτο, και εδώ τον πρώτο λόγο έχουν τα εμπειρικά δεδομένα. Συγκεκριμένα, παρατηρεί τη γλώσσα κάποιων επιμέρους πελασγικών οικισμών που είχαν απομείνει μέχρι την εποχή του, ώστε να διαμορφώσει μια γενική άποψη για τη γλώσσα των Πελασγών του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, να ερμηνεύσει δηλαδή τα αφανή μέσω των εμφανών (βλ. 2.33), υποβάλλει στη συνέχεια τα εμπειρικά δεδομένα σε λογική διεργασία με βάση την αναλογία,⁶⁶ η οποία, σε συνδυασμό με την

65. Όλο και περισσότεροι μελετητές τα τελευταία χρόνια ανακαλύπτουν στον αποδεικτικό λόγο του συγγραφέα ρητορικά στοιχεία επιδεικτικού λόγου, που συναντά κανείς στη σύγχρονή του σοφιστική ρητορική. Βλ. Lateiner, *Historical Method*, ό.π., σσ. 13-51· Thomas, *Herodotus in Context*, ό.π., σ. 213 κ.ε., και η ίδια, «Ethnography, Proof and Argument in Herodotus' *Histories*», *PCPhS* 43 (1997) 144 (στο εξής: «Proof»). Για τη σχέση της ιστορίας γενικά και του Ηροδότου ειδικότερα με τη ρητορική βλ. A. Momigliano, «History between Medicine and Rhetoric», *ASNP* 15 (1985) 767-780. Πάντως, η συγκεκριμένη φράση θυμίζει, πιστεύουμε, προοίμιο ρητορικού λόγου, σκοπός του οποίου είναι να εξασφαλισθεί η εύνοια του ακροατηρίου. Πρβ. Thomas, «Proof», 146-147.

66. Για την αναλογία στους πρώιμους συγγραφείς βλ. G. E. R. Lloyd, *Polarity and Analogy. Two Types of Argumentation in Early Greek Thought*, Κέιμπριτζ 1966, σσ. 172-384. Για τη χρήση της από τον Ηρόδοτο βλ. Hunter, *Past and Process*, ό.π., σσ. 258-261, 323-324 κ.α.· D. Lateiner, «The Empirical Element in the Methods of Early Greek Medical Writers and Herodotus: A Shared Epistemological Response», *Antichthon* 20 (1986) 12-13 (στο εξής: «Empirical Element»)· C. Darbo-Peschanski, *Le discours du particulier. Essai sur l'enquête hérodotéenne*, Παρίσι 1987, σσ. 127-157· S. W. Emmons, *Elements of Presocratic Thought in the Histories of Herodotus*, Diss., Indiana Univ. 1991, σσ. 137-149· Thomas, *Herodotus in Context*, ό.π., σσ. 200-212· Raaflaub, ό.π., σσ. 155-156 σημ. 25.

πιθανότητα,⁶⁷ οδηγεί σε ένα αξιόπιστο συμπέρασμα, που αποτελεί τελικά και τη θέση του για το θέμα. Με τον τρόπο αυτόν εμφανίζεται απροκατάληπτος και «ανοιχτός» στα αποτελέσματα της έρευνάς του. Πάντως, η πιο σημαντική διαπίστωση που προκύπτει από την πραγμάτευση του σχετικού χωρίου είναι ότι ο Ηρόδοτος στο 1.57 χρησιμοποιεί το παρόν για να αποκαταστήσει το παρελθόν, όπως προεξαγγέλλει και στο προοίμιο του έργου του (1.5.4), με βάση την αντίληψή του για την κυκλική πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων και γίνεται πρώτος αυτός εισηγητής της συγκριτικής μεθόδου, την οποία ο διάδοχός του χρησιμοποιεί επανειλημμένα στην *Ἀρχαιολογίαν*.⁶⁸

Ανάλογη, αν και πιο περίπλοκη, είναι η εικόνα που προκύπτει από την περιγραφή του Θουκυδίδη. Στο 1.3.1 διατυπώνει τη θέση του (δηλοῖ δέ μοι καὶ τότε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν... πρὸ γὰρ τῶν Τρωϊκῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασαμένη ἢ Ἑλλάς). Αυτή υποστηρίζεται από μια υποβοηθητική (δοκεῖ δέ μοι οὐδὲ τοῦνομα τοῦτο ξύμπασά πω εἶχεν), η οποία ανοίγει και τον κύκλο των επιχειρημάτων. Στη συνέχεια (1.3.2-3) ο ιστορικός προσθέτει, ως ένα είδος παρένθεσης και για λόγους λογικής συνέπειας, μια σειρά από περίπλοκους συλλογισμούς, προκειμένου να την τεκμηριώσει (ἀλλὰ τὰ μὲν πρὸ Ἑλληνας... ἀποκεκρισθαι). Η καταληκτική περίοδος (οὐ μὴν... ἀποκεκρισθαι) κλείνει την επιχειρηματολογία ως συμπέρασμα, που επιβεβαιώνει την υποβοηθητική θέση. Ἐτσι, ὅτι ακολουθεῖ (οἱ δ' οὖν ὡς ἕκαστοι Ἑλληνες οὐδέν... ἀθροοὶ ἔπραξαν) προκύπτει αναγκαστικά ως καθολικό συμπέρασμα από την ὅλη λογική διεργασία που προηγήθηκε, ἀλλὰ στην οὐσία πρόκειται για επαυξημένη αναδιατύπωση της θέσης του,⁶⁹ αιτιολογημένης από ιστορικά γεγονότα ex silentio: αφού δεν υπήρχε κοινή ονομασία πριν από τον τρωικό πόλεμο,⁷⁰

67. Τον συνδυασμό του επιχειρήματος από την πιθανότητα με αναλογικά επιχειρήματα στον Ηρόδοτο αναλύει η M. Zingross, *Herodotus' Views of Nature*, Αθήνα 1998, σ. 45. Για τη σχέση μεταξύ των δύο και τη συνδυαστική χρήση τους από τους δύο ιστορικούς μπορεί κανείς να δει Hunter, *Past and Process*, ὁ.π., σ. 112, 258 κ.ε. Για τη χρήση της αναλογίας από τον Θουκυδίδη βλ. Sonnabend, ὁ.π., σ. 61.

68. 5.2, 5.3, 6.2, 6.5. Βλ. και Romilly, *Ιστορία και λόγος*, ὁ.π., σσ. 249-250. Hunter, *Past and Process*, ὁ.π., σ. 33.

69. Για την ιδιόμορφη αυτή οργάνωση της σκέψης του βλ. N. G. L. Hammond, «The Arrangement of the Thought in the Proem and in the other Parts of Thucydides I», *CQ* 2 (1952) 127-141· A. J. Woodman, *Rhetoric in Classical Historiography. Four Studies*, Λονδίνο - Σίδνεϊ 1988, σ. 7.

70. Όσα αναφέρει εδώ ο Θουκυδίδης (Πρβ. Ἰλ. 9.395 και 447), φαίνεται να αντιφάσκουν με το ἔπος, ὅπου γίνεται λόγος για Πανέλληνας (Ἰλ. 2.530), Παναχαιοὺς (Ἰλ. 2.404, 7.73, 159, 385, 10.1, κ.α.), ἀλλὰ και Κάρες βαρβαροφώνους (Ἰλ. 2.867). Για τη σχετική συζήτηση βλ. Verdin, ὁ.π., σ. 71. Πρβ. R. L. Fowler, «Genealogical Thinking, Hesiod's *Catalogue* and the Creation of the Hellenes», *PCPhS* 44 (1998) 10.

δεν μπορεί να έγινε κοινή εκστρατεία. Είναι φανερό ότι πρόκειται για αποδεικτικό λόγο, ο οποίος οργανώνεται ως εξής: κύριος ισχυρισμός – απόδειξη που περιλαμβάνει υποβοηθητική θέση, απόδειξη, θέση – αναδιατύπωση του κύριου ισχυρισμού.⁷¹

Προσέχουμε ότι, σε αντίθεση με τον Ηρόδοτο, όπου πλεονάζουν τα εμπειρικά στοιχεία, στον Θουκυδίδη κυριαρχούν οι αποδεικτικοί συλλογισμοί, που αποτελούν δύο ενότητες αντίστοιχες με τις μεθόδους επιχειρηματολογίας του. Στην πρώτη (*δοκεί δέ μοι ... ἐκνικῆσαι*) κυριαρχούν τα επιχειρήματα που προέρχονται από προσωπική εκτίμηση των δεδομένων με βάση την πιθανότητα:⁷² ο συγγραφέας παραθέτει τις ενδείξεις που του προσφέρει η λογική επεξεργασία των στοιχείων της παράδοσης και οι οποίες στηρίζουν την (υποβοηθητική) θέση του ότι αρχικά δεν υπήρχε ούτε κοινή ονομασία. Στη δεύτερη (*τεκμηριοῖ ... ἀποκεκρίσθαι*), διεκδικώντας μεγαλύτερη αξιοπιστία για τους ισχυρισμούς του, προεξαγγέλλει προσφυγή σε γραπτές πηγές: *τεκμηριοῖ δὲ μάλιστα Ὅμηρος*. Ωστόσο, παρά τη διακήρυξή του, δεν παραθέτει αυτούσια την ποιητική μαρτυρία. Τον αφορά μόνο το «γεγονός» του πολέμου καθαυτόν. Έτσι, εφαρμόζει τη δική του ερμηνεία πάνω στα στοιχεία που τον ενδιαφέρουν, ώστε να συναχθούν τα κατάλληλα συμπεράσματα. Με τον τρόπο αυτόν όμως υπονομεύεται η αξία της μαρτυρίας, αφού τελικά δεν πρόκειται για αποδείξεις, αλλά για εκτιμήσεις που ωθούν προς την αποδοχή της άποψής του. Έτσι, δίνει την εντύπωση ότι πρωταρχικός του στόχος δεν είναι να αναζητήσει την αλήθεια για το παρελθόν, αλλά να χειραγωγήσει, όπως έχει κατηγορηθεί,⁷³ τα αποτελέσματα της έρευνας, ώστε να εξασφαλίσει την πειθώ για τον κύριο ισχυρισμό του, ότι δηλαδή πριν από τον τρωικό πόλεμο δεν έγινε καμία σπουδαία στρατιωτική επιχείρηση από όλους τους Έλληνες. Αυτή η θέση εντάσσεται στον ευρύτερο σχεδιασμό του, που αποσκοπεί στο να επιβεβαιώσει την κεντρική ιδέα της *Ἀρχαιολογίας*: κανένας πόλεμος δεν ήταν μεγαλύτερος από τον πελοποννησιακό. Για να το πετύχει όμως αυτό, επέλεξε μια συγκεκριμένη ρητορική στρατηγική: αντί να υποστηρίξει ότι ο πελοποννησιακός πόλεμος ήταν ο με-

71. Hammond, *ό.π.*, σ. 127. Ως γνωστόν, η *Ἀρχαιολογία* προσφέρεται για τη μελέτη της μεθόδου του ιστορικού. Πρβ. Tsakmakis, *Thukydides*, *ό.π.*, σ. 26 σημ. 2, με επαρκή βιβλιογραφική ενημέρωση.

72. Για τη χρήση του *εἰκότος* ως μεθοδολογικού εργαλείου στην *Ἀρχαιολογίαν* βλ. 4, 9.5, 10 (δύο φορές). Για τη σημασία και τη χρήση του στον Θουκυδίδη βλ. Κ. Συνοδινού, *Ἔοικα – εἰκὸς και συγγενικά από τον Ὅμηρο ὡς τον Ἀριστοφάνη. Σημασιολογική μελέτη*, Ιωάννινα 1981, σσ. 153-169· Nicolai, *ό.π.*, σ. 275. Για τη μέθοδο της *Ἀρχαιολογίας* βλ. Romilly, *Ἱστορία και λόγος*, *ό.π.*, σ. 239 κ.ε. Για το ίδιο θέμα και για τους σκοπούς του Θουκυδίδη σε αυτήν βλ. Hunter, «Thukydides», *ό.π.*, 196-210.

73. Βλ. σχετικά σ. 211, σημ. 3 και Woodman, *ό.π.*, σ. 7.

γαλύτερος από τα επιτεύγματα του παρελθόντος, υποβαθμίζει αυτά τα επιτεύγματα.⁷⁴ Την ίδια σκοπιμότητα, πιστεύουμε, εξυπηρετεί τελικά και το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης επιδιώκει να τεκμηριώσει εκ των υστέρων μια προειλημμένη θέση (κάνοντας στην ουσία λήψη του ζητουμένου: *πρό γάρ... ἢ Ἑλλάς*), την οποία αναδιατυπώνει με βεβαιότητα ως συμπέρασμα, όταν θεωρεί ότι επαληθεύτηκε από την αποδεικτική διαδικασία, γεγονός που δικαιώνει την άποψη ότι η έρευνα δεν είναι απροκατάληπτη.

Εκτιμώντας τα δεδομένα της έρευνάς μας θα λέγαμε ότι και στα δύο κείμενα εντοπίζουμε: πρώτον, κοινά δομικά στοιχεία της αποδεικτικής διαδικασίας: σε αδρές γραμμές ισχύει η οργάνωση του λόγου σε θέση → απόδειξη → θέση.⁷⁵ δεύτερον, κοινή μεθοδολογική αρχή: προσπαθούν να καλύψουν την έλλειψη αποδεικτικών στοιχείων υποβάλλοντας σε λογική διεργασία τις διαθέσιμες ενδείξεις, ώστε να συναχθούν συμπεράσματα· τρίτον, κοινό μεθοδολογικό εργαλείο (*εἰκός*).⁷⁶ τέταρτον, προσφυγή σε ρητορικές πρακτικές. Πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε και τις διαφοροποιήσεις: ο αρχαιότερος ιστορικός φαίνεται να υποτάσσει τα μέσα που χρησιμοποιεί στο στόχο του να προσεγγίσει την αλήθεια. Αντίθετα, ο νεότερος φαίνεται να τα εκμεταλλεύεται, για να επιβάλει την άποψή του. Πάντως, ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση, τον δρόμο τον έδειξε ο Ηρόδοτος σε άλλα σημεία του έργου του (2.43-5, 56-8 κ.α.).

(β) Το ύφος. Είναι στοιχείο αλληλένδετο με τη μέθοδο των δύο ιστορικών για τη διερεύνηση της αλήθειας, αφού αποτυπώνει τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η σκέψη και τα συνακόλουθα νοήματα, τα οποία συνιστούν τη μέθοδο. Κρίνουμε απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι εδώ δεν θα μας απασχολήσει το ύφος των δύο συγγραφέων στο σύνολο του

74. Luraghi, «Author and Audience», ό.π., 228-239, ιδ. σ. 230. Για τη ρητορική στην *Ἀρχαιολογίαν* βλ. ακόμα Woodman, ό.π., σσ. 6-7· Tsakmakis, *Thukydides*, ό.π., σσ. 50-51· Crane, «Thucydides», σ. 32· Nicolai, ό.π., σσ. 264-267.

75. Το σχήμα δεν επαληθεύεται πλήρως στη συγκεκριμένη περίπτωση στον Ηρόδοτο εξαιτίας της φύσης του υπό διερεύνηση θέματος, αλλά υπάρχουν άλλες περιπτώσεις, π.χ. 2.43-45, 2.120, όπου ισχύει αυτό.

76. Ότι το *εἰκός* στον Ηρόδοτο χρησιμοποιείται με την έννοια του «πιθανού» και ότι η λειτουργία του αντανακλά δικανικές πρακτικές του 5ου π. Χ. αι., το έχει δείξει με τρόπο πειστικό ο A. B. Lloyd, *Herodotus Book II. Introduction*, Leiden 1975, σσ. 162-163. Πρβ. G. E. R. Lloyd, ό.π., σ. 424. Την ίδια έννοια τού αποδίδει και η Hunter, *Past and Process*, ό.π., σ. 36 κ.α. Στη συγκεκριμένη περίπτωση βέβαια δεν υπάρχει η λέξη *εἰκός*, της οποίας ωστόσο η παρουσία δεν προϋποτίθεται, σύμφωνα με τον A. B. Lloyd, ό.π., σ. 163, κάθε φορά που γίνεται χρήση αυτού του επιχειρήματος. Γενικά για τη λειτουργία του στον Ηρόδοτο βλ. Συνοδινού, ό.π., σσ. 97-115· Zingross, ό.π., σσ. 123-136, ενώ η συγκριτική μελέτη αυτού του είδους του επιχειρήματος στους δύο συγγραφείς απασχολεί την L. Sancho Rocher, «Acerca del uso del argumento *εἰκός* en la historiografía griega del siglo V a. C. De Heródoto a Tucídides», *Veleia* 13 (1996) 93-114.

έργου τους,⁷⁷ αλλά μόνο σε σχέση με τα χωρία που συζητάμε.

Και στα δύο κείμενα παρατηρούμε ύφος μεικτό, το οποίο κινείται μεταξύ παρατακτικού και υποτεταγμένου λόγου.

Σε ό,τι αφορά τον Ηρόδοτο, στα κεφάλαια 1.56, 57.3-58 το ύφος βρίσκεται στα όρια της παράταξης: είναι απλό, λιγότερο ή περισσότερο παρατακτικό, ιδίως στο 1.56.2, στο οποίο υπόκειται μυθική παράδοση. Στο εδάφιο 1.57.1-3 όμως το ύφος γίνεται σύνθετο και ο λόγος που εκφράζει δυσνόητος. Προσέχουμε ότι αυτό συμβαίνει σε ένα χωρίο με αποδεικτικό χαρακτήρα, στο σημείο δηλαδή όπου προσπαθεί να αρθρώσει «επιστημονικό» λόγο,⁷⁸ εκεί όπου η επιχειρηματολογία δεν υποστηρίζεται από τεκμήρια, αλλά βασίζεται σε συναγωγή συμπερασμάτων από την πιθανότητα, άρα η φροντίδα να πείσει είναι μεγαλύτερη. Ο λόγος εδώ γίνεται μακροπερίοδος και είναι, πιστεύουμε, εμφανής η προσπάθεια ώστε, ολόκληρη η αλληλουχία των σκέψεων που συνιστούν τα επιχειρήματα, να παρουσιασθεί και ως μία συντακτική ενότητα, πράγμα που αποβαίνει τελικά σε βάρος της σαφήνειας των νοημάτων. Ανάλογο ύφος παρατηρούμε και σε άλλα σημεία της διήγησης με τον ίδιο χαρακτήρα (2.12 κ.ε., 2.20 κ.ε., 2.43.2-3, 2.120 κ.α.).

Και στον Θουκυδίδη, ο οποίος επιχειρεί να ισοροπήσει ανάμεσα στην είρομένη και στην κατεστραμμένη λέξιν⁷⁹ σε μια προσπάθεια να συνδυάσει το ύφος της παραδοσιακής ιστορίας που υπόκειται στην αφήγησή του με τον αποδεικτικό λόγο, παρατηρούμε κάτι ανάλογο: πυκνό ύφος όταν επεξεργάζεται τα δεδομένα της παράδοσης στηριζόμενος αποκλειστικά σε συλλογισμούς: πιο χαλαρό, όταν στηρίζεται σε τεκμήρια. Το ίδιο ύφος επικρατεί, εκτός από το 1.4, που απηχεί προφορική παράδοση, και στα υπόλοιπα κεφάλαια της Αρχαιολογίας στα οποία η ανάγκη να

77. Για το ηροδότειο ύφος βλ. I. J. F. de Jong, «Aspects narratologiques des *Histoires* d'Hérodote», *Lalies* 19 (1999) 216-275· η ίδια, «Narrative Unity and Units», στο *Brill's Companion*, σσ. 245-66, και «Herodotus», στο I. de Jong – R. Nünlist – A. Bowie (επιμ.), *Narrators, Narratees, and Narratives in ancient Greek Literature. Studies in Ancient Greek Narrative, Volume One*, Leiden - Βοστώνη 2004, σσ. 101-114 (στο εξής: *Narrators*)· A. Rengakos, «Epic Narrative Technique in Herodotus' *Histories*», *SemRom* 4.2 (2001) 253-270· M. A. Flower – J. Marincola (επιμ.), *Herodotus Histories. Book IX*, Κέμπριτζ 2002, σσ. 4-9.

Για το ύφος του Θουκυδίδη βλ. Finley, ό.π., σσ. 254-293· G. Wille, «Zu Stil und Methode des Thucydides», στο H. Herter (επιμ.), *Thucydides*, Darmstadt 1968, σσ. 683-716· S. Hornblower, «Narratology and Narrative Techniques in Thucydides», στο S. Hornblower (επιμ.), *Greek Historiography*, Οξφόρδη 1994, σσ. 131-166· T. Rood, *Thucydides. Narrative and Explanation*, Οξφόρδη 1998, σσ. 9-14 και ο ίδιος, «Thucydides», στο *Narrators*, ό.π., σσ. 115-128.

78. Για την επίδραση που άσκησε στον Ηρόδοτο η επιστημονική σκέψη της εποχής βλ. σ. 232, σημ. 86.

79. Δανειζόμαστε τους όρους από τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη (1409a). Με αυτούς περιγράφεται το απλό, παρατακτικό και το σύνθετο, περίπλοκο ύφος αντίστοιχα.

πείσει είναι πιο πειστική, όπου δηλαδή επιχειρεί αποκατάσταση του μακρινού παρελθόντος (1.5-12) και όπου υπερασπίζεται τη μέθοδο του (1.20-22). Και από αυτόν επιχειρείται συμπόρευση της σύλληψης των νοημάτων με τη συντακτική τους διατύπωση.

Η μελέτη των δεδομένων οδηγεί στο ακόλουθο συμπέρασμα: και στους δύο συγγραφείς το ύφος γίνεται περίπλοκο, όταν πρέπει να αναπτύξουν ένα συλλογισμό, για να επιβεβαιώσουν έναν ισχυρισμό, ή για να στηρίξουν μία θέση, για την οποία δεν υπάρχουν αποδείξεις. Μάλιστα, όσο μεγαλύτερη είναι η λογική διεργασία που απαιτείται για να αρθρωθεί πειστικός λόγος αναφορικά με ερμηνεία δεδομένων, τόσο πιο δυσνόητο γίνεται το ύφος.

Κοινό υφολογικό χαρακτηριστικό και των δύο αφηγήσεων είναι η κυκλική σύνθεση (ring composition): ένας κύκλος σχηματίζεται, όταν ένα τμήμα της αφήγησης διαχωρίζεται από το υλικό που το περιβάλλει, με τη χρήση στην αρχή και στο τέλος του εκφράσεων που είτε επαναλαμβάνονται με ακρίβεια, είτε έχουν μια γενική ομοιότητα.⁸⁰ Στο ηροδότειο χωρίο που μελετάμε απαντά δύο φορές: πρώτον, στο 56.3 ως μέρος μιας ευρύτερης σύνθεσης που καλύπτει και τα κεφάλαια 57-68 τα σχετικά με την ανάπτυξη της Αθήνας και της Σπάρτης.⁸¹ δεύτερον, στο 1.57.1-2 ως αυτόνομο σχήμα, που πλαισιώνει τη διερεύνηση του θέματος της γλώσσας των Πελασγών: ἦντινα δὲ γλῶσσαν ἴεσαν οἱ Πελασγοὶ οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν· εἰ δὲ χρεόν ἐστι τεκμαιρόμενον λέγειν ...· εἰ τούτοισι τεκμαιρόμενον δεῖ λέγειν, ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλῶσσαν ἰέντες. Η περίπτωση που μας αφορά οδηγεί στις ακόλουθες διαπιστώσεις: πρώτον, ο Ηρόδοτος αποφεύγει την ακριβή επανάληψη των λέξεων, διότι, όπως παρατηρεί ο H. R. Immerwahr, αυτή ταιριάζει περισσότερο στο ύφος των επών.⁸² δεύτερον, έχουμε κατά προσέγγιση αντιστοιχία των άκρων της διήγησης χωρίς αναφορά στο κέντρο της, όπως συμβαίνει στον Θουκυδίδη. Ίσως πρόκειται για πιο απλή μορφή,⁸³ η οποία από πρώτη άποψη

80. Wood, ό.π., σ. 15. Πρβ. H. R. Immerwahr, *Form and Thought in Herodotus*, Cleveland, Ohio 1966, σ. 54.

81. Βλ. McNeal, ό.π., σ. 13, όπου και η σχετική σχηματική παράσταση.

82. Immerwahr, ό.π., σ. 55. Για περισσότερες πληροφορίες και για παραδείγματα βλ. σσ. 52-58. Πρβ. I. Beck, *Die Ringkomposition bei Herodot und ihre Bedeutung für die Beweistechnik*, Hildesheim - Νέα Υόρκη 1971· C. Dewald, «Introduction», στο *Herodotus. The Histories*, (μτφρ. R. Waterfield), Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 1998, σσ. xxvii-xxxv· S. R. Slings, «Oral Strategies in the Language of Herodotus», στο *Brill's Companion*, σσ. 53-77· Boedeker, «Epic Heritage», ό.π., σ. 104 και σημ. 22.

83. Ο Immerwahr, ό.π., σ. 55, μιλά για παραπλανητική ring composition, όταν χρησιμοποιείται στην περίπτωση της κατά προσέγγιση αντιστοιχίας των άκρων της διήγησης χωρίς αναφορά στο κέντρο της, αλλά, όπως λέει, δεν γνωρίζει καλύτερο όρο.

δίνει την εντύπωση ότι χρησιμοποιείται μόνο για να οικονομήσει τα πράγματα, να προβάλλει δηλαδή απλώς το συγκεκριμένο θέμα. Επειδή όμως σε αυτήν εμπεριέχονται δύο από τα τρία στοιχεία που συγκροτούν τη δομή του αποδεικτικού σχήματος (το υπό διερεύνηση θέμα και το συμπέρασμα-θέση), θα λέγαμε πως η ring composition, εκτός από τη δημιουργία εντυπώσεων, υπηρετεί και τη μέθοδο με την εξής έννοια: ο Ηρόδοτος μερικές φορές, όπως εδώ, διατυπώνει μια θέση που χρειάζεται διερεύνηση και την αναδιατυπώνει ως συμπέρασμα, όταν, με τη διαδικασία που μεσολάβησε, θεωρεί ότι αποδείχθηκε.⁸⁴

Στον Θουκυδίδη αναπτύσσεται περισσότερο. Δεν πλαισιώνει απλώς τη συζήτηση για την *ἀσθένειαν τῶν παλαιῶν* (1.1: *πρὸ γὰρ τῶν Τρωϊκῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασασμένη ἢ Ἑλλάς* / 1.4: *οὐδὲν πρὸ τῶν Τρωϊκῶν δι' ἀσθένειαν καὶ ἀμειξίαν ἀλλήλων ἄθροοι ἔπραξαν*), ούτε αποβλέπει μόνο στο να εξασφαλίσει την πειθὸ με την επανάληψη δομικών στοιχείων της αποδεικτικής μεθόδου, όπως στον Ηρόδοτο, αλλά χρησιμοποιείται και ως δομικό στοιχείο ὅλης της επιχειρηματολογίας. Συγκεκριμένα, σε κάθε κεφάλαιο της Ἀρχαιολογίας υπάρχει μία κεντρική ιδέα, η οποία υποδιαιρείται σε ένα ή περισσότερα ζεύγη στοιχείων που την υποστηρίζουν και τα οποία αναπτύσσονται ισόρροπα και με αντίστροφη φορά γύρω από αυτήν (A B A', A B C B' A', A B C D C' B' A' κτλ.) έτσι, ώστε νοητά να σχηματίζονται ομόκεντροι κύκλοι.⁸⁵ Χάρη στην κυκλική σύνθεση λοιπόν πρώτον, υπάρχει αυστηρά λογική οργάνωση στον λόγο, που αναδεικνύει τη λογική επεξεργασία των δεδομένων. Δεύτερον, επαναλαμβάνονται τα επιχειρήματα που στηρίζουν την κεντρική ιδέα χωρίς να κουράζεται ο αναγνώστης, αφού υπάρχει η ευχέρεια της διαφορετικής διατύπωσης, ενώ παράλληλα η επανάληψή τους συμβάλλει στην πειθὸ. Από την άλλη πλευρά, αυτό το είδος της οργάνωσης του λόγου επιτρέπει στον συγγραφέα να συσσωρεύει, πάντα σε αναφορά με το κέντρο της διήγησης, πολλούς αποδεικτικούς συλλογισμούς, που ενισχύουν βέβαια την αξιοπιστία του, καθιστούν όμως τον λόγο δυσνόητο. Το πρόβλημα το αντιμετώπισε με επιτυχία ο Θουκυδίδης θέτοντας τη χρήση της αντίθεσης (ἄλλου κύριου χαρακτηριστικού του ύφους του) στην υπηρεσία της κυκλικής σύνθεσης. Χάρη στην ευκαμψία που η αντίθεση προσφέρει

84. Το θέμα μελέτησε διεξοδικά η Beck, *ό.π.*, σσ. 79-87.

85. O J. R. Ellis, «The Structure and the Argument of Thucydides' Archaeology» *ClAnt* 22 (1991) 344-375, ανιχνεύει την τεχνική της κυκλικής σύνθεσης στη δομή του κεφαλαίου που συζητάμε, ως μέρους, μαζί με τα υπόλοιπα κεφάλαια της Ἀρχαιολογίας, μιας ευρύτερης κυκλικής σύνθεσης που καλύπτει ὅλη τη δομή της. Στην ἀνάλυσή του στηρίζεται κατὰ βάση η δική μας προσέγγιση. Ειδικά για το 1.3 βλ. στον ίδιο, σσ. 355-356. Πρβ. R. Katičić, «Die Ringkomposition im ersten Buche des Thukydideischen Geschichtswerkes», *WS* 70 (1957) 179-196. Connor, *ό.π.*, σ. 251.

στη σύνδεση των νοημάτων, ο λόγος αποκτά ισορροπία και κομψότητα που διαπερνούν το πυκνό ύφος και διευκολύνουν την παρακολούθηση των συλλογισμών. Στον Θουκυδίδη λοιπόν η ring composition αξιοποιείται περισσότερο από ό,τι στον Ηρόδοτο, τόσο ως στοιχείο της αποδεικτικής λογικής όσο και του ύφους.

5. Γλώσσα

Είναι φανερό ότι στα δύο χωρία υπάρχει κοινό λεξιλόγιο: *τεκμαιρόμενον* (δύο φορές), *δηλοῦσι*, *καταφαίνεται*, *ἔμοιγε δοκέει* στον Ηρόδοτο· *δηλοῖ*, *φαίνεται*, *δοκεῖ δέ μοι*, *τεκμηριοῖ* στον Θουκυδίδη. Οπωσδήποτε, πολλά έχουν γραφεί για το πνευματικό κλίμα της εποχής, για ένα κοινό υπόβαθρο που αφορά τη γλώσσα της απόδειξης,⁸⁶ με τα οποία γενικά συμφωνούμε. Θεωρούμε όμως πως δεν είναι χωρίς σημασία το πότε και κυρίως το πώς χρησιμοποιείται αυτό το λεξιλόγιο και από τους δύο, ιδιαίτερα αν συνυπολογίσουμε όλες τις υπόλοιπες ομοιότητες.

Καταρχήν, ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί το συγκεκριμένο λεξιλόγιο ως απόρροια της μεθόδου που εφαρμόζει, για να ανιχνεύσει ένα μακρινό παρελθόν, για το οποίο δεν υπάρχουν αδιάσειστα στοιχεία. Ο ίδιος συνειδητοποιεί τα όριά της, αλλά, όπως είδαμε, δεν παραιτείται από την προσπάθεια. Η φράση *οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν*, που σηματοδοτεί την πρώτη εμφάνισή του ως ερευνητή στην *Ιστορίην*, μπορεί να θεωρηθεί ότι υποδηλώνει μεθοδολογική αρχή, αν την εννοήσουμε θετικά: στόχος είναι το *ἀτρεκές*, το ακριβές γεγονός, στοιχείο που παραλληλίζει τον ιστοριογράφο με τους ποιητές που υπόσχονται να πουν την αλήθεια.⁸⁷ Όταν όμως η ακρίβεια δεν είναι εφικτή, όπως στην περίπτωση της διερεύνησης της προϊστορίας της Ελλάδος, τότε αναζητούνται άλλες μέθοδοι: *εἰ χρεόν ἐστι τεκμαιρόμενον λέγειν*. Η λέξη-κλειδί εδώ είναι το ρήμα *τεκμαίρο-*

86. Τις τελευταίες δεκαετίες δίνεται έμφαση στη σχέση του Ηροδότου κυρίως, αλλά και του Θουκυδίδη με την επιστημονική σκέψη, γλώσσα και μέθοδο της εποχής: με τους υποκρατικούς, τους φιλοσόφους, τους ρήτορες. Βλ. G. E. R. Lloyd, *ό.π.*, σσ. 341-360· Finley, *ό.π.*, σσ. 46-48· Lateiner, «Empirical Elements», *ό.π.*, 1-20· T. J. Luce, *The Greek Historians*, Νέα Υόρκη 1997, σσ. 80-92· Emmons, *ό.π.*, σσ. 9-178, 259-328· R. J. Hankinson, *Cause and Explanation in Ancient Greek Thought*, Οξφόρδη 1998, σσ. 79-82· Hornblower, *Thucydides*, *ό.π.*, σσ. 110-135· Thomas, *Herodotus in context*, *ό.π.*, σ. 135 κ.ε.· Raaflaub, *ό.π.*, σσ. 155-164· Luraghi, «Meta-historiē», *ό.π.*, σσ. 76-91.

87. Ησ., *Θεογ.* 27-8, *Βαρχ.* 19.37 κ.ε.· Πίνδ, *Ολυμπ.* 1.53 κ.ε. Βλ. Hornblower, *Thucydides*, *ό.π.*, σ. 19· Marincola, «Herodotus», *ό.π.*, σ. 20 κ.ε.· Corcella, *ό.π.*, σ. 34. Πρβ. R. Kannicht (μτφρ. Δ. Ιακώβ), *Η Παλαιά Διαμάχη Ποίησης και Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1988· L. H. Pratt, *Lying and Poetry from Homer to Pindar*, Ann Arbor 1993· Perysinakis, «Pindar's Imagery of Poetry: The Nemean Odes», *Δωδώνη: Φιλολογία* 26 (1997) 93-125.

μαι,⁸⁸ το οποίο αποτυπώνει την προσπάθεια του Ηροδότου να συναγάγει συμπεράσματα με βάση ενδείξεις και αναλογικούς συλλογισμούς, όπως είδαμε.⁸⁹ Στόχος τίθεται πλέον το αξιόπιστο συμπέρασμα με βάση την παρατήρηση και ανάλυση των διαθέσιμων ενδείξεων. Επομένως, η θέση για τη γλώσσα των Πελασγών στην οποία κατέληξε με αυτόν τον τρόπο είναι γνώμη⁹⁰, άρα η αξιοπιστία της είναι σχετική.

Ας παρακολουθήσουμε τον τρόπο με τον οποίο εργάζεται ο Θουκυδίδης στην *Ἀρχαιολογίαν*. Στο προοίμιο διαβάζουμε: *τὰ μὲν πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα σαφῶς μὲν εὐρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντι μοι πιστεῦσαι ξυμβαίνει οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι*. Ἄρα και ως προς τους στόχους και τη μέθοδο, αλλά και ως προς το λεξιλόγιο, βρίσκεται κοντά στον προκάτοχό του. Συγκεκριμένα, και εδώ διακρίνουμε τις ίδιες μεθοδολογικές αρχές: πρωταρχικός στόχος και για τον νεότερο ιστορικό είναι το σαφές (συνώνυμο με το *ἀτρεκές*).⁹¹ Επειδή όμως ήταν αδύνατο να επιτύχει την ακρίβεια για μια τόσο παλιά εποχή, καταφεύγει και αυτός στη συναγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων με βάση τα διαθέσιμα *τεκμήρια*. Κατά την R. Thomas, η φράση *ἐκ δὲ τεκμηρίων* αναφέρεται στην εξέταση των στοιχείων ή στα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε μελετώντας αυτά τα στοιχεία.⁹² Ανάλογη είναι και η χρήση του συγγενικού ρήματος *τεκμηριῶ* στο 1.3.3, στη φράση *τεκμηριοῖ Ὅμηρος*, για λόγους που προαναφέρθηκαν και τους οποίους αξίζει να υπενθυμίσουμε: πρώτον ο ιστορικός αποδέχεται ως ιστορική πηγή ένα ποιητικό κείμενο, παρόλο που αναγνωρίζει τις υπερβάσεις του σε βάρος της αλήθειας, υπονομεύοντας έτσι την αποδεικτική ισχύ του γλωσσικού του οργάνου· δεύτερον, δεν είναι τα ποιητικά δεδομένα αυτά που επικαλείται για να επαληθεύσει τον ισχυρισμό του, αλλά η δική του ερμηνεία. Αυτό σημαίνει ότι στην ουσία και η δική του θέση δεν στηρίζεται παρά σε συναγωγή συμπερασμάτων με

88. Για τη χρήση του ρήματος αυτού στην αποδεικτική διαδικασία των δύο ιστορικών βλ. G. E. R. Lloyd, *ό.π.*, σ. 426. Ειδικά για τον Ηρόδοτο βλ. Emmons, *ό.π.*, σσ. 103-31.

89. Για τη χρήση και τη λειτουργία της αποδεικτικής γλώσσας στον Ηρόδοτο βλ. Thomas, *Herodotus in Context*, *ό.π.*, σ. 168 κ.ε.· η ίδια, «Proof», *ό.π.*, *passim*. Για τη χρήση των όρων *μαρτύρια*, *τεκμήρια* και *σημεία* στους δύο ιστορικούς βλ. G. E. R. Lloyd, *ό.π.*, σσ. 425-428, στον Ηρόδοτο βλ. Darbo-Peschanski, *ό.π.*, σ. 139.

90. Για τις αποκλίνουσες απόψεις αναφορικά με το περιεχόμενο του όρου βλ. Emmons, *ό.π.*, σσ. 19-30. Για μια προσέγγιση ανάλογη με τη δική μας βλ. Darbo-Peschanski, *ό.π.*, σ. 164 κ.ε.· D. Müller (μτφρ. Δαν. I. Ιακώβ), «Ο Ηρόδοτος εισηγητής του εμπειρισμού; Οι απόψεις του Ηροδότου για την ανθρώπινη γνώση», *Φιλολόγος* 31 (1983) 43-45· A. B. Lloyd, *ό.π.*, σ. 86· Luraghi, «*Meta-historiē*», *ό.π.*, σ. 78.

91. Τη χρήση των συνώνυμων λέξεων από τους δύο ιστορικούς μελετά ο Crane, *Thucydides*, *ό.π.*, σσ. 50-65.

92. Thomas, «Proof», *ό.π.*, σ. 128. Πρβ. Tsakmakis, *Thucydides*, *ό.π.*, σ. 48.

βάση ενδείξεις, δηλαδή είναι γνώμη. Άρα και αυτός στη συγκεκριμένη περίπτωση εργάζεται όπως και ο Ηρόδοτος και επομένως το δικό του τεκμηριοῖ, παρά την πρόθεσή του να το χρησιμοποιήσει με την κυριολεκτική του σημασία, έχει ουσιαστικά την ίδια αποδεικτική ισχύ με του Ηροδότου το τεκμαίρομαι. Θα μπορούσε να συμπληρώσει κανείς ότι διαπιστώνεται εδώ μια χρήση του τεκμηριοῖ ανάλογη με αυτήν που η R. Thomas θεωρεί πως έχουν συχνά τα τεκμήρια στον ίδιο συγγραφέα.⁹³

Για τη λειτουργία των δηλωτικών ρημάτων στα δύο κείμενα παρατηρούμε τα εξής:

Στον Ηρόδοτο (1.57.3) το δηλοῦσι χρησιμοποιείται για να εκφράσει βεβαιότητα αντικειμενική ή υποκειμενική, η οποία προκύπτει βάσει στοιχείων (καὶ γάρ ... ἐν φυλακῇ). Το καταφαίνεται υποδηλώνει ότι η θέση, στην οποία ο ιστοριογράφος κατέληξε για τη γλώσσα των Ελλήνων (τὸ δὲ Ἑλληνικὸν γλῶσση μὲν, ἐπεῖτε ἐγένετο, ἀείποτε τῇ αὐτῇ διαχρᾶται: 1.58), είναι προϊόν ισχυρῆς αποδεικτικῆς διαδικασίας. Ωστόσο, η αξιοπιστία της είναι σχετική, αφού η επαλήθευσή της στηρίζεται πάλι σε συμπεράσματα από την πιθανότητα: έχουμε λογικά επιχειρήματα που οικοδομούνται πάνω σε υποθετικούς συλλογισμούς, αντιπαράβολή της γλώσσας αυτής με τη γλώσσα των Πελασγῶν ως προς την αντοχή και τη συνέχειά της (εἰ τοίνυν ἦν καὶ πᾶν τοιοῦτο τὸ Πελασγικόν ... ἐν φυλακῇ / τὸ δὲ Ἑλληνικὸν γλῶσση ... τῇ αὐτῇ διαχρᾶται). Ενήμερος για τη σχετική ισχύ της θέσης του ο Ηρόδοτος συνοδεύει το δηλωτικό ρήμα καταφαίνεται με την αντωνυμία ἐμοί, που περιορίζει την έκταση της αξιοπιστίας της σε προσωπικό επίπεδο.

Λιγότερο βέβαιοι είμαστε για τη χρήση τους στον Θουκυδίδη. Με το δηλοῖ εκφράζεται, πιστεύουμε, μία γνωστική αυτοπεποίθηση, η οποία, ωστόσο σταδιακά όλο και εξασθενεί, καθώς μεταβάλλεται το μεθοδολογικό υπόβαθρο. Συγκεκριμένα, το δηλοῖ εκφράζει τη βεβαιότητά του για τη θέση, που – με άλλους βέβαια όρους – διατύπωσε, επεξεργάστηκε και επιβεβαίωσε παραπάνω, ότι στην προϊστορική Ελλάδα δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ισχυρῆς δύναμης. Στους αρνητικούς παράγοντες που είχε ήδη απαριθμήσει προσθέτει τώρα την έλλειψη εθνικῆς συνείδησης, εξαιτίας της έλλειψης κοινού ονόματος, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε κοινές επιχειρήσεις. Την καινούργια θέση την υποβάλλει σε αποδεικτική διαδικασία. Όμως, η έλλειψη επαρκῶν στοιχείων μειώνει αρχικά το βαθμό βεβαιότητας (φαίνεται), ο οποίος αποδυναμώ-

93. Thomas, *Herodotus in context*, ό.π., σσ. 190-195, ιδ. σ. 193: «Tekmeria may... involve complex inferential arguments... For Herodotus the claim to have “proofs” often signals some of his most complex or most controversial ideas». Πρβ. η ίδια, «The Intellectual Milieu of Herodotus», στο *Cambridge Companion*, σ. 72.

νεται περισσότερο, όταν ως αποδεικτικό μέσο απομένει η δύναμη του συλλογισμού του, με την οποία επεξεργάζεται τα δεδομένα της παράδοσης. Έτσι, έχοντας συναίσθηση της ανεπάρκειας της μεθόδου του, πρώτον, αναλαμβάνει προσωπικά την ευθύνη των λεγομένων του (*δοκεῖ δέ μοι*), όπως κάνει και ο Ηρόδοτος σε ανάλογες περιπτώσεις (1.58: *ἔμοιγε δοκέει οὐδὲ τὸ Πελασγικὸν ἔθνος ... μεγάλως αὐξήθηναί*). δεύτερον, αναζητά επαλήθευση των ισχυρισμών του στην «αυθεντία» του Ομήρου, από τα λεγόμενα του οποίου ωστόσο, όπως ήδη επισημάνθηκε, συνάγει τα δικά του συμπεράσματα με τρόπο που να επιβεβαιώνουν τη θέση του: *οὐ μὴν οὐδὲ βαρβάρους εἶρηκε διὰ τὸ μηδὲ Ἕλληνας πω, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, ἀντίπαλον ἐς ἔν ὄνομα ἀποκεκρίσθαι*. Τη σχετική αξία του επιχειρήματος αναγνωρίζει και ίδιος (*ὡς ἐμοὶ δοκεῖ*). Έτσι, ενώ το *δηλοῖ* στην έκφραση *δηλοῖ δέ μοι και τότε* συνυποδηλώνει τη βεβαιότητά του ότι και η θέση που υποστηρίζει στο 1.3 επαληθεύεται μέσα από μια αυστηρή αποδεικτική διαδικασία (*οἱ δ' οὖν ὡς ἕκαστοι Ἕλληνες ... οὐδὲν ἄθροοι ἔπραξαν*), ο τρόπος με τον οποίο επιχειρηματολογεί δεν συμβαδίζει πάντα, όπως παρατηρήσαμε και στον Ηρόδοτο, με την αυστηρότητα της μεθόδου που επαγγέλλεται. Με άλλα λόγια, για την αποκατάσταση της συγκεκριμένης εποχής ο Θουκυδίδης δεν έχει να προτείνει κάποια μέθοδο διαφορετική από τον προκάτοχό του, πράγμα που αντανακλάται και στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί. Η μόνη διαφορά βρίσκεται στο ότι ο Ηρόδοτος, σε αντίθεση με τον Θουκυδίδη, δεν διστάζει να εκφράσει, όταν χρειάζεται, την αδυναμία του να ανακαλύψει την αλήθεια.

Αποτιμώντας γενικά τα αποτελέσματα της συγκριτικής εξέτασης των δύο κειμένων διαπιστώνουμε ότι οι ομοιότητες σε όλα τα επίπεδα είναι πολύ περισσότερες από τις διαφορές, που δεν κρίνονται ουσιαστικές. Αυτό λογικά μπορεί να σημαίνει είτε εξάρτηση από κοινή πηγή, είτε κοινές επιδράσεις, είτε οφειλή του ενός προς τον άλλο. Τείνουμε να απορρίψουμε τις δύο πρώτες εκδοχές με το εξής σκεπτικό: ακόμα και αν οι περισσότερες ομοιότητες οφείλονται σε δάνεια από κοινή πηγή ή σε κοινές επιδράσεις από το πνευματικό κλίμα της εποχής, πώς να εξηγήσει κανείς το πλαίσιο και κυρίως την οπτική μέσα από την οποία βλέπουν την εποχή που πραγματεύονται και τις ιδέες οι οποίες αναδεικνύονται από αυτήν την πραγματεύση; Υπενθυμίζουμε ότι και οι δύο, παρότι έχουν άλλους στόχους, πραγματεύονται το σχετικό υλικό υπό το πρίσμα του αιτήματος για ισχυρή δύναμη, η οποία δημιουργήθηκε βαθμιαία μετά την εποχή των μεταναστεύσεων και αφού με την αφομοίωση επικράτησε η κοινή γλώσσα, στοιχείο συνεκτικό και προϋπόθεση για τη δημιουργία ισχυρής δύναμης. Μάλιστα ο Θουκυδίδης πλεονεκτεί, διότι εντάσσει την

ιδέα αυτή στον πρόλογο της *ξυγγραφή*, ενώ στον Ηρόδοτο «χάνεται» στην όλη διήγηση. Ίσως αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο θα επανέλθει αργότερα (5.55-95) σε αυτήν την ιδέα που, ούτως ή άλλως, και στο δικό του έργο παίζει σημαντικό ρόλο, αφού δεν αφορά μόνο την Αθήνα, στην οποία δίνει έμφαση, αλλά και άλλες δυνάμεις της εποχής που περιγράφει, με θετικό παράδειγμα τους Πέρσες και αρνητικό τους Ίωνες. Κάποιοι μελετητές επισήμαναν ήδη την οφειλή του Θουκυδίδη στον πρόκατόχο του στην *Άρχαιολογία*, αναφορικά με τους περσικούς πολέμους.⁹⁴ Με βάση όσα αναπτύξαμε παραπάνω, ίσως η οφειλή περιλαμβάνει και τα κεφάλαια που συζητούμε. Οπωσδήποτε, θεωρούμε ότι από το κείμενο που μελετήσαμε αναδεικνύεται ένας Ηρόδοτος καθόλου αφελής, αλλά με σοβαρή σκέψη, με αντίληψη και φιλοσοφία της ιστορίας, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει πρότυπο για τον Θουκυδίδη. Σίγουρα, η μέθοδος του δεύτερου είναι πιο επιστημονική, η σκέψη πιο ορθολογική, η διήγηση πιο συγκροτημένη, το ύφος πιο πυκνό, αλλά τον δρόμο τον έδειξε ο Ηρόδοτος, τη διήγηση και τη σκέψη του οποίου δεν μπορεί, κατά την άποψή μας, να μην έλαβε υπόψη του.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Γ. ΖΩΓΡΑΦΟΥ

---

94. Rood, «Persian Wars», ό.π., σσ. 141-168. Ο Nicolai, ό.π., σ. 275, θεωρεί τον Ηρόδοτο ως πηγή και για άλλα κεφάλαια της *Άρχαιολογίας*. Ο Cobet, ό.π., σ. 390, αναγνωρίζει ότι η *Άρχαιολογία* προϋποθέτει το υλικό του Ομήρου και του Ηροδότου, δεν διευκρινίζει όμως ούτε τεκμηριώνει τη θέση του, όπως άλλωστε και ο Luraghi, «*Meta-historiē*», ό.π., σ. 234, ο οποίος θεωρεί τον τελευταίο ως πηγή του Θουκυδίδη για όσα μας πληροφορεί μετά την αναφορά του στα Τρωικά.